«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»—1300

БӘҺЛУЛ АБДУЛЛА

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ВӘ ИСЛАМ ДИНИ

БАКЫ—«ОЗАН»—1997

С (Аз)2
А—14

Бузовналы Ахунд Һачы Солтанын хејир-дуасы вә Е'тибар Аббасәли оғлунун көмәклији илә чап олунур.

Редактор: ИМАМВЕРДИ ҺӘМИДОВ

БӘҺЛУЛ АБДУЛЛА. **«Китаби-Дәдә Горгуд вә ислам дини». Бакы — «Озан» — 1997. 40 сәһ.**

Јарандығы чағлардан чох-чох сонралар јазыја алынмыш «Китаби-Дәдә Горгуд»да ислами көрүшләр үст гатда көрүнмәкдәдир. Китабчада бу көрүшләр билаваситә түрк ислам гаршылашмасы, һәр ики гөвмүн тәк танрыја инанмасы, түркләрин ислам динини гәбул етмәси вә нәһајәт бу дејиләнләрин «Китаби-Дәдә Горгуд»да да әкс олунмасы шәклиндә шәрһ олунуб.

Китабча, әсасән, мүтәхәссис вә кениш охучу аудиторијасы үчүн нәзәрдә тутулуб.

$A \frac{4702060000-36}{047} -97$

© «ОЗАН» НӘШРИЈЈАТЫ — 1997.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫНЫН 1300 ИЛЛИЈИ ҺАГГЫНДА АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН

ФӘРМАНЫ

Азәрбајчан халгынын мүһүм тарих вә мәдәнијјәт гајнагларындан бири олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын јаранмасындан 1300 ил кечир. Оғуз түркләринин тарихини әкс етдирән «Китаби-Дәдә Горгуд» јүксәк бәшәри идеаллар тәрәннүмчүсү кими дүнја халгынын мә'нәви сәрвәтләр хәзинәсинә дахил олмушдур.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дүнја мәдәнијјәти вә әдәбијјаты тарихиндә хүсуси јер тутдуғуну, онун јубилејинин Азәрбајчан халгынын, бүтүн түрк халгларынын гәдим вә зәнкин мәдәнијјәтинин тәблиғинә хидмәт едән бејнәлхалг әһәмијјәтли һадисә олдуғуну нәзәрә алараг Азәрбајчан халгынын бу мөһтәшәм епик әсәринин 1300 иллик јубилејинин лајигинчә һазырланмасы вә кечирилмәси мәгсәдилә гәрара алырам:

1. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилеји үзрә ...дөвләт комиссијасы јарадылсын.
2. Азәрбајчан Республикасынын Харичи Ишләр Назирлији јанында ЈУНЕСКО үзрә Азәрбајчан Республикасынын милли комиссијасына тапшырылсын ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилејинин бејнәлхалг сәвијјәдә гејд олунмасыны тә'мин етмәк мәгсәдилә БМТ-нин ЈУНЕСКО тәшкилатына мүвафиг гајдада мүрачиәт етсин.
3. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилеји үзрә дөвләт комиссијасына мүвафиг штат ваһидләри ајрылмагла үч нәфәрдән ибарәт ишчи груп јарадылсын.
4. Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Кабинети бу фәрманын ичрасы илә бағлы мәсәләләри һәлл етсин.

АЗӘРБАЈЧАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.

Бакы шәһәри, 20 апрел 1997-чи ил.

Илк чүмләси Рәсуләлејһиссәламын адыјла башлајыб сон чүмләси дә елә бу мүгәддәс шәхсин — һәзрәти Мәһәммәд Мустафа сәллаллаһи әлејһи вә алиһи вәсәлләмин адыјла гуртаран «Китаби-Дәдә Горгуд» бојаларында ислами көрүш вә ән'әнәләр асанлыгла сечилән үст гатдадыр. Амма бу көрүш вә ән'әнәләрин сөзү кедән абидәдә онун јаранмаға башладығы вахтлардамы, јохса сонраларамы јер тапмасыјла бағлы сөз-сөһбәт чох олмуш вә елә индинин өзүндә дә давам етмәкдәдир. Бу да чох кичә бир мәтләбин фәргинә варылмамасыјла бағлыдыр.

Бәлли олдуғу үзрә, үмумијјәтлә, епосун да там формалашма гатына учалан һәр бир фолклор өрнәјинин дә, әсасән, ики тарихи вардыр. Биринчиси онун јаранмасы, јајылмасы, чилалана-чилалана әрсәјә кәлмәси, икинчиси исә јазыја көчүрүлмәси. Дејәк ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» да бу һәр ики тарихи заманын ағушунда, онларын говушуғунда пәрвәриш тапмышдыр. Һәм дә е'тираф етмәлијик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун икинчи заманы, јә'ни јазыја алынма вахты исламын чошгун идеолоҗи сәчијјә алдығы чағлардыр. Епосдакы бојаларын, ајры сөзлә, «Oғузнамә»ләрин биринчи тарихи заманы—гошулуб-дүзүлдүјү, јајылма вахты исә чох әскидир вә бу һагда гәти сөз сөјләмәк олдугча мүшкүл мәсәләдир һәтта ислам дининин түрк елләрини бүтөвлүклә әһатә етмәмәси сарыдан бәјанәт вермәк дә мүмкүндүр Бу һәлә о вахтдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бој—дастанларын јарадылмасында шанслы билинән Горгуд ислами мөһүрлү «пир», «өвлија», «дәдә» јох, даһа чох гам-шаман ән'әнәләри илә сых бағлы олан «Ата» ајамалы кишидир. Јадымыза салаг ки, «Ата»нын, «пир», «өвлија», «дәдә»јлә тутушдурмада гәдимлији Аллаһ тааланын илк инсан олараг хәлг етдији Адәм пејғәмбәрин адында да јашамагдадыр Белә ки, индинин өзүндә дә Азәрбајчанда Адәм пејғәмбәрә чох вахт һәмчинин «Адәм Ата» да дејилир.

Горгуд кишинин илкин олараг «пир», «өвлија», «дәдә», јохса «Ата»олмасыны сүбут етмәк үчүн дағa-даша дүшмәјә, дәридән-габыгдан чыхмаға, сыра-сыра гајнаглара мүрачиәт етмәјә елә бир еһтијач јохдур. Бунун үчүн абидәнин «Мүгәддимә»синдәки илк чүмләни јазыја кәтириб бурадакы бә'зи мәтләбләри орталыға чыхарманын өзү бәс еләјир. Һәмин илк чүмлә беләдир: «Рәсуләлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгуд Ата дерләр бир әр гопду» (Бурада вә бундан сонра өрнәкләр «Китаби-Дәдә Горгуд»ун Бакы, «Јазычы», 1987-чи ил нәшриндән вериләчәк).

Ачығыны дејәк ки, нечә-нечә алим-араштырычы нәсли бу чүмләнин өзүндә кизләтдији сирр үстүндә баш сындырмагдадыр. Бир сыра чох нүфузлу алимин фикринә көрә бурадакы заман Рәсуләлејһиссәламдан әввәлә, јенә дә елә бу фикирдәкиләрдән аз нүфузлу олмајанларын гәнаәтинчә һәзрәтдән сонраја аиддир. Иш бурасындадыр ки, бу мүлаһизәләрин һәр икисинин тәсдиги вә инкары илә бағлы елә абидәнин өзүндә күчлү аргументләр вардыр.

Биринчи фикирдә оланлары, тәәссүф ки, бизә гәдәр бу чүмләдәки «јахын» сөзү дүшүндүрмәмишдир. Бәлли олдуғу тәк, «јахын», лап елә чағдаш Азәрбајчан дилиндә дә, әсасән, әввәли, габағы, ирәлини билдирмәк мәгамларында ишләнир. Мисал үчүн, «сәһәрә јахын», «күнортаја јахын», «ахшама јахын» дејәндә бурадакы заманын, сөзсүз, сәһәрдән, күнортадан, ахшамдан өнлә, габагла бағлы олмасы баша дүшүлүр. Бунун әкси олараг «сәһәрдән сонра, сәһәрдән кечмиш», «күнортадан сонра, күнортадан кечмиш», «ахшамдан сонра, ахшамдан кечмиш» дејилир. Демәли, бурадан чыхыш едәрәк «јахын» сөзүнә сөјкәнмәклә Горгуд Атанын Мәһәммәд пејғәмбәрдән әввәл Бајат бојундан чыхмасы гәнаәтиндә оланлары һаглы саја биләрик вә биз өзүмүз дә һәмин гәнаәтдәјик. Бу, һәм дә һәлә о вахтлардыр ки, ислам һеч әрәб өлкәләриндә дә мәчрасыны кәрәјинчә кенишләндирмәмишдир. Белә олдугда исламын түрк елләринә кәлиб чыхмасындан, Горгуд Атанын дә мүсәлман олмасындан сөз кедә билмәз.

Гајыдаг «Рәсуләлејһүссәлам заманы» һаггындакы икинчиләрин фикринә. Биринчиләрдән фәргли олараг бунлар Горгуд Атанын Мәһәммәд пејғәмбәрдән сонра јашамасыны сөјләјирләр Вә бунларын дедикләриндә дә һәгигәт вардыр. Чүнки јенә дә елә абидәнин өзүндә Oғуз гәһрәманларындан олан Бәкдүз Әмәнин варыбан пејғәмбәрин үзүнү көрүб кәлиб Oғузда јурд салмасындан данышылыр (с. 52). Горгуд Ата Кәрбәла јазысында—чөлүндә пејғәмбәрин шәһид олмуш нәвәләриндән

сөз ачыр, «Гадир танры күнаһынызы ады көрклү Мәһәммәд Мустафа һөрмәтинә бағышласын» дејир.

Мәсәләнин бу сајаг јон алмасы нә илә бағлыдыр? Гајнагларда Горгуд Атанын «Мәһәммәд пејғәмбәрин јахын досту, ондан дәрс алан вә үч јүз ил ондан сонраја гәдәр јашајан сәһабә, ширванлыларын тәгдис етдикләри султан, һәм дә Мәһәммәд тәрәфиндән Дәмиргапы Дәрбәндә көндәрилмиш Салмани-фарсинин тә'јин етдији Шејх» олмасы хәбәри вардыр (М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары. Бакы, Елм. 1972, с. 33). Башга бир гајнагда исә дејилир ки, Гајы тајфасындан олан Дәдә Горгуд Инал Јабгу ханын вәзири иди. Мәһәммәд пејғәмбәрин анасынын кичик гардашлары — Аббас оғуллары Бағдадда беш јүз ил падшаһлыг етмишдир. Вә Дәдә Горгуд да бунларын заманында јашамышдыр. Фарсча Оғуз дастанында да билдирилир ки, Инал Јабгу хан тахта чыхдыгдан сонра Дәдә Горгуду Һәзрәт Мәһәммәд пејғәмбәрин јанына көндәрмиш, о да орада ислам динини гәбул етмишдир (Б. Өкәл. Түрк күлтүрүнүн кәлишмә чағлары. Истанбул, 1988, с. 638). Бурада Фуад Көпрүлүнүн дә мәнгәбәјә сөјкәнән бир фикри јардымымыза јетишир. О јазыр ки, Горгуд Ата Мәһәммәд пејғәмбәрдән сонра милади 632—634-чү илләрдә Әрәбистана кәлмиш вә бурада ислам динини гәбул етмишдир (Фуад Көпрүлү. Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввифләр, Анкара, 1981). Әкәр бу дејиләнләри һәгигәт кими гәбул етсәк, онда бир кизли суала да ачар тапмыш олуруг. Демәли, Горгуд Ата еләэ әслиндә һәзрәти-Әкрәмлә бир дөврдә јашамышдыр (Пејғәмбәр милади 632-чи ил Рәбиүл-әввәл ајынын 12-дә вәфат етмишдир).

Әрәбистана кедәнә гәдәр дә Оғузлар адына «Оғузнамә»ләр гошуб-дүзән шаман-озан Горгуд Ата ислам динини гәбул етдикдән сонра артыг шаман-озан јох, дәрвиш-озан олараг фәалијјәтини давам етдирир. Вә олсун ки, башына озан-дәрвишләр топлајыб «Озан тәригәти»ни дә јарадыр. Еләэ бу вахтдан да сөзү кедән киши «Горгуд АТА» јох, «гајибдән дүрлү хәбәр сөјләјән», «бујруғу гәбул едилән», «сөзү тутулуб тамам едилән», «пир», «өвлија» учалығына говзанылан Дәдә Горгуд олур. Буна көрә дә, тәбии олараг, онун «Ата» ајамасы јаваш-јаваш унудулур вә бунун јерини «Дәдә» тутур.

Бу дејиләнләрдән елә бир нәтичә һасил олмасын ки, Дәдә Горгуд ислам динини гәбул едән илк түрк кишисидир. Бунун белә олмамасы сарыдан сәһиһ хәбәрләри кәтирәб бизә чатдыран гајнаглар гәдәринчәдир. Доғрудур, ислам динини күтләви шәкилдә гәбулу илк ислам түрк дөвләти кими танынан Гараханиләрин (840—1212) адыјла бағлыдыр. Шәргдән Гәрбә доғру Түркүстанын бөјүк бир әразисини әһатә едән бу дөвләтин башчысы «Әл-мучаһид» «Әл-гази» ләгәбләрини газанмыш Сатуг Буғра хан өз дөвләти үчүн исламы рәсми дин е'лан еләјир (һичри 333, милади 944—945) вә бундан сонра «Әбдүлкәрим» ләгәбини алыр (Н. Јазычы. Илк түрк-ислам дөвләтләри тарихи, Анкара, 1992, с. 81; Ф. Асадов. Арабские источники о тюрках в ранные средневековье, Б., «Елм», 1993, с. 5). Амма, јаздығымыз тәк, түркләрдә ајры-ајры шәхсләрин, гәбилә, тајфаларын ислам динини гәбул етмәләри тарихи чох-чох гәдимдир вә һәтта елә мүгәддәс Пејғәмбәримизин сағлығы вахтындадыр. Гајнаглардан өјрәнирик ки һәзрәти Мәһәммәд пејғәмбәрин ислам динини гәбул етмиш ајрыча түрк ордусу вар имиш. Һәзрәти Шәрифин дедикләрини јазыја кәтиририк: «Улу танры, мәним бир ордум вардыр. Она «Түрк» адыны вердим. Онлары Шәргдә јерләшдирдим. Бир гөвмә гызарсам о гөвм үзәринә салар, мүсәллат едәрәм» (Маһмуд Қашкарлы. Дивани луғәт-ит түрк, I чилд, с 351). Јенә дә Пејғәмбәримиз дејиб: «Түрк дилини өјрәнин Зира онларын узун сүрәчәк һакимијјәтләри вардыр» (Н. Јазычы. Хатырладылан әсәр с. 45). Әт-Тәбәринин вердији хәбәрә көрә, Мәһәммәд пејғәмбәрин ислам дини уғрундакы мәшһур «Хәндәк давасы»нда (627-чи ил) түркләр дә иштирак етмишдир. Елә Пејғәмбәрин өзү дә бу вахт бир «Түрк чадыры»нда отурубмуш (Тәбәри I чилд, 1468, с. 2444—2445; Н. Јазычы. Хатырладылан әсәр, с. 12; Ф. Асадов. Хатырладылан әсәр, с. 21).

Сөзсүз, бу сајаг фактларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг мүмкүндүр Бизи исә даһа чох «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы ислами ән'әнәләр дүшүндүрдүјүндән елә бу өтәри гејдләрлә кифајәтләнир вә әсас мәтләбә кечмәји үстүн тутуруг.

Архада Дәдә Горгудун Горуд Ата олдуғу вахтларда шаманчылыг етдијини демишдик. Иш беләдир ки, ислам динини гәбул едәнә гәдәр түркләрдә шаманчылыгла јанашы, башга динләр — бүтпәрәстлик, мәчусилик (Зәрдүштилик), манилик, христианлыг вә һәтта јәһудилик дә олмушдур (Н. Јазычы. Хатырладылан әсәр, с. 11). Бу мәсәлә илә бағлы «Китаби-Дәдә Горгуд»да да дәлилләр чохдур. Һәмин мәтләбин шәрһиндән өнчә, бир мүһүм мәгамы да нәзәрә чатдырмағы јарарлы сајырыг. Абидәдә тәгдим олунан Оғузларын јашадыглары әразиләрдә елә Оғузлар јашајырлар. Бу јурдларда өзкә гәбилә, тајфа, сонракы кәсимләрдә формалашан халг, мил-

ләт јохдур. Садәчә олараг бунлар мүсәлман динини гәбул едән вә етмәјән Огузлардыр. Елә дөјүш-вуруш да, әсасән бунлар арсаында кедир.* Фикир верилирсә, «Китаби-Дәдә Горгуд»да чох надир, тәсадүфи һалларда «јағы», «дүшмән» сөзләринә туш кәлмәк олур. Бурада даһа чох «аси», «кафир» дејимләри ишләнир. «Аси» — итаәт етмәјән, «кафир» исә, бәлли олдуғу тәк, үмумијјәтлә мүсәлман олмајанлара, ислам дининә инанмајанлара дејилир. Бу кафирләр дә даһа чох ја христиан, ја да бүтпәрәстләрдир. Одур ки, мүсәлман Оғузлар вурушдуглары кафир Оғузларын христианлыға мүхсус килсәләрини учуруб јериндә мәсчид тикирләр. Елә мәһз бу дејилән абидәнин он биринчи — «Салур Газан дустаг олуб оғлу Уруз чыхардығы бој»да әксини тапыбдыр. Бурада Газан дејир: «Кәлисаны јыхыб јеринә мәсчид јапдым» (с. 155). Јенә дә елә бу бојда Оғуз бәјләри Газаны әсирликдән гуртармаға кедирләр. Вурушда онлар кафири үстәләјир вә килсәләрини дағыдыб јериндә мәсчид тикирләр (с. 161).

Абидәдә бүтпәрәстлијин дә нишанәләри вардыр. Буну јенә дә сөзүн ачдығымыз бојдакы Газан ханын кафирләрә мүрачиәтлә дедикләриндә көрүрүк:

Ит кими ку-ку едән чиркин хырслы!
Бир торба саман дөшәкли!
Јарым кәрпич јастыглы!
Јонма агач танрылы!
Көнәјим кафир!...(с: 156):

Јахуд, «Бәкил оғлу Әмранын боју»ну көздән кечирәк. Адына бој олан бу алп—Әмран кафирлә гаршылашыр. Амма кафирин өзүндән гат-гат күчлү олдуғуну дујан бу икид «учалардан уча танры»ја үз тутуб ондан мәдәд диләјир. «Бој»дан охујуруг:

Кафир ајдыр:

— Оғлан, алындынса танрынамы јалварырсан? Сәнин бир танрын варса, *мәним јетмиш ики путханам вар* —деди.

Оғлан ајдыр:

— Ја аси мәл'ун! Сән путләринә јалварырсан, мән аләмләри јохдан вар едән аллаһыма сығындым! (с. 141).

Бурада «аси мәл'ун»ун да дедији «бир танры» мәсәләси үмумтүрк инамында башлыча сәчијјә дашыјыр. Белә ки, түркләрдә инам, е'тигад мәсәләсинә һәср олунмуш бүтүн гајнагларда белә бир дәјишилмәз фикир үмумиләшиб: Түркләр һәр вахт јалныз тәк, ваһид Аллаһ инамы илә јашамыш, данышыг дуа-алгыш, андларында «Бир олан Аллаһ», «Уча Танры» «Улу Танры» сөјләмиш вә Аллаһтааланы һәмишә көјдә, сәмада, јүксәкликдә билмишләр. Елә индинин өзүндә дә дуа заманы, јахуд Аллаһдан бир илтимас диләјәндә, әлләри јухары галдырыб көјә үз тутма дедијимиз һәмин әски чағлардан вахтымыза кәлиб чатмышдыр.

Елә әрәбләр — ислами гүввәләр түрк елләринә кәлдикдә түркләр онларын да јалныз көјүн-јерин јарадычысы бир олан Аллаһа инандыгларыны көрмүш, дујмуш вә бу сәбәбдән чох јердә етиразсыз-филансыз ислам динини гәбул етмишләр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»дакы Оғузлар — түркләр бир олан Аллаһы бүтүн ишләрин рәвач верәни билмиш, һәр әмәлин онун изнијлә јеринә јетдијинә инанмышлар. Оғузлулар бир ишә башлајанда, данышыгларында, дуаалгышларында, һәтта гарғышларында белә өзләринин билдији тәк Аллаһа мүрачиәт јолуну әсас сечмишләр: «Аллаһ-Аллаһ демәјинчә ишләр өнмәз» (с. 23), «Гадир танры вермәјинчә әр бајымаз — варланмаз» (с. 23), «Әчәл вә'дә вермәјинчә кимсә өлмәз» (с. 23), «Аллаһын инајәти, әрәнләрин һүммәти» (с. 69), «Тәкәббүрлүк ејләјәни танры севмәз» (с. 23), «Һагг јандыран чырағын јана дурсун» (с. 39), «Гадир танры сәни намәрдә мөһтач елəмәсин» (с. 39), «Уча танры дост олуб мәдәд версин» (с. 39), «Аллаһ верән умудун үзүлмәсин (с. 53, 116, 142), «Аллаһ таала сәнә бир оғул версин» (с. 55), «Адыны мән вердим, јашыны Аллаһ версин» (с. 124), «Јол азсам умум Аллаһ» (с. 132, 156), «Гадир сәнин алнына гада јазсын» (с. 46), «Аллаһ таала мәни гарғајыбдыр» (с. 54), «Гадир танры аг алнына гада јазсын» (с. 61), «Дадлы чандан ајырсын гадир сәни» (с. 132) вә с.

Бәлли олдугу үзрә, «Китаби-Дәдә Горгуд» ешг, мәһәббәт романы, јә'ни мәһәббәт дастаны јох, даһа чох дөјүш-вуруш сәһнәләрини әкс етдирән гәһрәманлыг епосудур. Бу да һәгигәтдир ки, архада дедијимиз тәк, Огуз

* *Гејд:* Бу мәсәләдә Фаруг Сүмәрин фикри беләдир: «...Оғузларын дастанларда кафир кими тәсвир едилән дүшмәнләри, онларын тарихи дүшмәнләри олан гыпчаглардан башга һеч ким дејилдир... Гыпчагларын Огузлардан чох сонра анчаг XII әсрин икинчи јарысына е'тибарән ислам динини гәбул етмәјә башладыгларыны билирик» (*Ф. Сүмәр.* Огузлар. Б: Јазычы: 1992, с: 35):

сәрһәдләриндә, јахуд да аз гала онларла бир әразидә јашајан вә һәмишә, һәр јердә «кафир», «аси» адландырыланларла чәнк епосун үмуми сүжетиндә апарычылыг тәшкил едир. Белә ки, епосдакы он ики бојун сәккизиндә Огуз бәјләринин, шанлы алпларын үзләшдикләри, чәнкчидала чыхдыглары кимсәләр елә бу «кафир»ләр, «аси»ләрдир. Вә бу сәккиз бојун сәккизиндә дә Огузлар бир олан танрынын һимајәсинә сығынмагла, ондан јардым диләмәклә сөзү кедәнләрә үстүн кәлирләр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да бир олан Аллаһа «үстүмүздә Аллаһ», «Гадир», «Гәһһар», «Һагг таала», «Јарадан гадир танры» «Јарадан Аллаһ», «Учалардан уча», «Јохдан вар едән Аллаһ», «Падшаһлар падшаһы», «Әзиз», «Чаббар», «Сәттар», «Әһәд», «Сәмәд», «Улу», Чөмәрдләр чөмәрди» вә башга адларла мүрачиәт олунур.

Огузларын бир олан Аллаһы тәдричән исламы истигамәтдә дә гаврамалары абидәдә Дәли Домрулун, Бәкил оғлу Әмранын дилиндән сөјләнилмиш, аз гала үст-үстә дүшән поетик өрнәкләрдә (с 99, 141), еләчә дә Газлыг Гоча оғлу Јејнәјин дедикләриндә белә тәсвир олунмушдур:

Учалардан учасан, уча танры!
Кимсә билмәз нечәсән, көрклү танры!
Сән анадан доғмадын,
Сән атадан олмадын,
Кимсә ризгин јемәдин,
Кимсәјә күч етмәдин,
Гаму јердә әһәдсән,
Аллаһү-Сәмәдсән...
...Улулуга һәддин јох:
Сәнин бојун-гәддин јох.
Ја чисмилә чәддин јох.
Урдуғун улытмајан, улу танры!
Басдығын бәлиртмәјән бәлли танры!
Көтүрдүјүн көјә јетирән көрклү танры!
Гагдығын гәһр едән гәһһар танры! (с. 121—122).

Улу Аллаһын «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы адларынын, демәк олар ки, әксәријјәти исламын мүгәддәс китабы, елә абидәдә дә «Јазылыб-дүзүлүб көјдән енди танры елми» адландырылан, вәһј јолу илә Мәһәммәд пејғәмбәр әлејһиссәлама јетишән Осман Уффан оғлу тәрәфиндән китаб һалына салынмыш «Гур'ани-Кәрим»дән көтүрүлмүшдүр. Вә дејәк ки, бу мәсәлә бөјүк Горгудшүнас Орхан Шаиг Көкјајын да диггәтиндән јајынмамышдыр.

О, «Дәдә Горгуд дастанларында ислами үнсүрләр» («Түрк дили арашдырмалары иллији бүллүтени», Анкара, 1971, с. 61-82) адлы чох дәјәрли јазысында бу һагда ајрыча мә'лумат вермишдир. Һәмин јазыја мүрачиәт јолу илә мәтләби бир гәдәр дә кениш олараг ачыгламағы јарарлы билирик.

«Китаби-Дәдә Горгуд»у охудугча бурада Аллаһын «Гадир» адынын даһа тез-тез дејилдији мүшаһидә олунур. «Гадир танрыдан һачәт диләди» (с. 92), «Ја гадир Аллаһ, бирлијин, варлығын, һәггичүн» (с. 96), «Гадир горса, јапам, чыхам» (с. 107), «Гадир горса, башын кәсәм» (с. 107), «Гадир танры јол вермиш» (с. 145) вә с.

Абидәдә Аллаһын «гүдрәт вә гүввәт саһиби» мә'насында олан «Гадир» адына «Гур'ани-Кәрим»дә белә туш олуруг: «Аллаһ мө'чүзә етдирмәјә гадирдир» («Әл-Ән'ам» сурәси, ајә 37), «Мәкәр өләндән сонр бир даһа дириләчәкләрини инкар едәнләр көјләри вә јери јохдан хәлг едән Аллаһын онлары јаратмаға гадир олдуғуну көрмүрләрми?» («Әл-Исра» сурәси, ајә 99), «Мәкәр көјләри вә јерләри јарадан бир даһа онлар кимисини јаратмаға гадир дејилми?!» («Јасин» сурәси, ајә 81), «О өлүләр дирилтмәјә гадир дејилми» («Әл-Гијам» сурәси, ајә 40), «Һәгигәтән Аллаһ инсаны өләндән сонра јенидән дирилтмәјә гадирдир» («Әт-Тариг» сурәси, ајә 8) вә с.

Аллаһын «Чаббар» (Мүтләг галиб), «Сәттар» (Ејибләри өртән, ејибләри кизләдән) адлары абидәдә бу шәкилдә тәгдим олунуб:

Даим дуран Чаббар танры!
Баги галан Сәттар танры! (с. 99).

Бурадакы «Чаббар»а биз «Гур'ан»ын «Әл-Һәшр» сурәсинин 23-чү ајәсиндә туш олуруг. Бу сөзү кедән ајәдә Аллаһын «Әзиз» ады да хатырланыр. Тәәссүфләр олсун ки, З. Бүнјадов вә В. Мәммәдәлијевин тәрчүмә, Шејхүлислам А. Пашазадәнин редактәсиндә Азәрбајчан дилиндә нәшр олунмуш «Гур'ан»да да, Н. Гасымоғлунун «Гур'ан»ын «Азәрбајчан түркчәсинә ачыглама»сында да һәмин сурәнин һәмин ајәсиндәки «Әзиз», «Чаббар» нәдәнсә хүсуси ад тәк јохдур. Мүрачиәт етдијимиз «Гур'ан»ын түркчә тәрчүмәсиндә «Әзиз», «Чаббар» адлары белә тәгдим олунмушдур: «О, елә Аллаһ ки, ондан башга Аллаһ јохдур... Мүгәддәсдир, саламата чатдырандыр, әминијјәт верәндир. Көрүб-көтүрәндир. Әзиздир, Чаббардыр...» («Әл-Һәшр» сурәси, ајә 23),

«Бүтүн варлығын мүтләг һакими вә саһиби» анламында олан Аллаһын «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «Гәһһар» (с. 122) ады да «Гур'ан»дан көтүрүлмүшдүр («Ибраһим сурәси» ајә-48, «Јусиф сурәси», ајә-39).

Абидәнин «Ғанлы Гоча оғлу Ғантуралы боју»нда Ғантуралы Селчан хатуну јалныз бир шәртлә алыб апара биләр ки, гоған аслана, гара буға вә гара буғраја үстүн кәлә билсин. О, гоған асланла әлијалын вурушмалы олур. Одур ки, үмидини Аллаһа бағлајан бу икид белә дејир: «Сана сығындым чөмәрдләр-чөмәрди ғәни танры, мәдәд» (с. 110). Бурадакы «Ғәни» Аллаһын һәр ишдән хәбәрдар олмасыны билдирән адыдыр ки, «Гурани-Кәримин» чох сурәләриндә («Әл-Бәгәрә», ајә 263, 276; «Али-Имран», ајә 97; «Ән-Ниса», ајә 135; «Әл-Ән'а м», ајә 133; «Јунус», ајә 68; «Әл-Әнкәбут», ајә 6; «Лоғман», ајә 12, 16; «Әл-мумтәһинә, ајә 6 вә с.) мәһз елә бу аддан да сөз кедир.

Абидәдәки Аллаһа мәхсус «Әһәд», «Сәмәд» адлары да «Гур'ан»дандыр вә бу барәдә ирәлидә данышачағыг.

«Китаби-Дәдә Горгуд»дакы поетик өрнәкләрин бириндә белә мисра вардыр: «Һечәсилән дүз охунса јасин көрклү» (с. 25). Бурада биз ики мәсәләни вурғуламаг истәјирик. Биринчиси, «Гур'ан»ын гәләт, јанлыш охунмасы бағышланмаз күнаһлар сырасында сајылыр. Демәли, Огузлулар бундан хәбәрдар олдуглары үчүн һәмин шәрти бир тәләб олараг «Һечәсилән дүз охунса» шәклиндә үзә чәкирләр. Икинчиси, нечә олур ки, «Гур'ан»ын јүз он дөрд сурәсиндән әсасән, отуз алтынчы — «Јасин» сурәси хүсуси олараг габардылыр? Бу јөнү гәдәринчә анламаг үчүн Пејғәмбәрә аид едилән бә'зи һәдисләри, гајнаглара мүрачиәт јолу илә, хатырлатмаг јәгин ки, бизи узун-узады данышыгдан гуртарар. Амма әввәлчә кәлин, тәригәтиндән асылы олмајараг, бүтүн дүнја мүсәлманлары үчүн бир олан Аллаһдан сонра ән мүгәддәс шәхс сајылан, абидәнин мүгәддәмәсиндә «танры досту, дин сәрвәри» адландырылан һәзрәти Мәһәммәд Мустафа сәллаллаһи әлејһи вә алиһи вәссәлләмин «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы мөвгејини көздән кечирәк.

Бәлли олдуғу үзрә, Аллаһ таала бүтүн пејғәмбәрләрә онларын өз адларыјла хитаб етдији һалда, ислам динини јер үзүндә јарадан олараг көндәрдији һәзрәти Мәһәммәд Мустафаја «һәбибим» (севкилим) — дејә мүрачиәт етмишдир («Һәзрәти Мәһәммәди һәјаты», с. 7). Јенә «Гур'ани-Кәрим»дә Пејғәмбәрлә бағлы Аллаһ таала бујурмушдур ки, «Сәни аләмләрә рәһмәт олараг көн-

дәрдик. Сән тәкчә инсанлара дејил, ејни заманда, чинләрә дә пејғәмбәр көндәрилмисән. Бүтүн аләмләр әһли, о чүмләдән көјдәки мәләкләр, јердәки инсанлар вә чинләр сәнин вүчудунла шәрәфә наил олурлар. Сәнин сајәндә күнаһкарлара мөһләт верилмир, һәтта сәни инкар едәнләрин белә чәзасы гијамәтә гәдәр тәхирә салынмышдыр. Мө'минләр исә сәнә иман кәтирмәклә дүнјада бөјүк саваб газаныб ахирәтдә јүксәк дәрәчәләрә, әбәди сәадәтә наил олачаглар» («Әл-Әнбија» сурәси, ајә 107).

Елә «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы Оғуз елләри дә исламы гәбул едиб Рәсуләлејһиссәлама иман кәтирдикләри үчүндүр ки, бүтүн әмәлләриндә Аллаһдан сонра мәһз бу мүгәддәс шәхсә архаланырлар. Абидәнин он ики бојундан он биринин сонунда дуалар «Күнаһынызы ады көрклү Мәһәммәд Мустафа үзү сујуна бағышласын», «Күнаһынызы гадир танры ады көрклү Мәһәммәдә бағышласын», «Күнаһынызы Мәһәммәд Мустафаја бағышласын», «Күнаһынызы ады көрклү Мәһәммәд Мустафа һөрмәтинә бағышласын»ла битир. Бундан савајы, Огуз бәјләри кафирләрлә вуруш мәгамларында да дөјүшә атылмаздан өнчә ислами ајинләр ичра едир, Пејғәмбәри хатырлајырлар. «Бамсы Бејрәк» бојунда кафирләрин әлиндән хилас олан Бејрәк јурда гајыдынча билдирир ки, әсирликдә галмыш јолдашларыны гуртармаға кедир. Бәјләр һамылыгла Бејрәјә гошулурлар. «Бој»да дејилир: «Галын Огуз бәјләри атландылар. Бајбурд һасарына чапар јетдиләр. Кафирләр дәхи бунлары гаршыладылар. Галын Огуз бәјләри ари судан абдәст алдылар. Ағ алынларыны јерә гојдулар. Ики рүкәт намаз гылдылар. Ады көрклү Мәһәммәди јада кәтирдиләр» (с. 79). Бу өрнәкдәки сөзү кедән намаздан ирәлидә данышачағыг.

Абидәнин икинчи бојунда исә мәһз јенә дә елә белә бир мәгамда, јәни вуруш анында «Ады көрклү Мәһәммәди јада кәтирдиләр» әвәзинә, «Ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирдиләр» дејилир (с. 52). «Салават» исә Аллаһа пејғәмбәр үчүн мүрачиәт олунан дуалар сырасындадыр Дејәк ки, «Салават»ла јанашы, үмумијјәтлә, бојларын сонларындакы дуаларда «Амин» дә тез-тез тәкрар олунур. Бу да «Ја Аллаһ, истәк вә арзуларын јеринә јетмәсинә өзүн көмәк ол» анламындадыр. Елә «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «Исми'әзәм» дуасы да бир баша уча танрыја сығынма, ондан һачәт диләмә, мәрһәмәт умма илә бағлыдыр. Бир аз да мәсәләни дәгигләшдирсәк, билмәлијик ки, «Исми'әзәм» Аллаһын кизли адларындандыр (Орхан Шаиг. Хатырланан јазы-

сы, с. 71). «Бамсы Бејрәк» бојунда елчилијә кәлмиш Дәдә Горгуду гызын гардашы Дәли Гарчар «әмәли азмыш, фе'ли дөнмүш, гадир аллаһ аг алнына гада јазмыш» сајыр вә гылынчыны әлинә алыб онун үстүнә шығыјыр. Јерин дарлығы Дәдә Горгуд»у чәтинлијә салыр. Одур ки, о, Аллаһа сығыныб исми әзәм дуасы охујур вә Дәли Гарчара «Чаларсан әлин гурусун!»—дејир. Бу дуанын тә'сириндән доған нәтичә бојда белә јазылыб: «Һагг тааланын бујуруғујла Дәли Гарчарын әли јухарыда асылы галды. Зира Дәдә Горгуд билајәт исси иди. Диләји гәбул олду» (с. 62).

Оғуз елләриндә кафирләрлә вуруш чох вахт елә доғрудан-доғруја ислам дини вә бу динин сәрвәри Мәһәммәд пејғәмбәр уғрундадыр. «Бәкил оғлу Әмран» дастанында Бәкилин атдан јыхылыб ајағыны сындырдығыны ешидән кафирләр онун үстүнә һүчума һазырлашырлар. Бәкил, оғлу Әмрана дејир ки, кедиб Бајандыр хандан, Газан бәјдән көмәк истәсин. Әмран исә чаваб олараг билдирир ки, көмәјә һеч бир еһтијач јохдур.

Ала көзлү үч јүз јикидин мана веркил јолдашлыға,
Дин, Мәһәммәд јолунда дүрүшәјим сәнин үчүн (с. 139).

Јахуд, абидәнин он биринчи бојунда, әсир дүшмүш Газаны кафирләр өзләринә тәрәф чәкиб Оғуза гаршы гојмаг истәјирләр. Газан хан исә бу тәклифдән имтина едир вә өзүнү «Мәһәммәдин дини ешгинә гылынч вуран» адландырыр. Демәли, ислам дини јолунда вурушан Газан, сөзсүз кафирләрин тәрәфинә кечә билмәз.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Пеғәјмбәрин ады һәтта аләмләрин јарадычысы олан Аллаһын адыјла гоша чәкилир. Вә һәр бир ишин мәһз онларын разылығы илә баша кәләчәјинә инанырлар. Јенә дә елә Дәдә Горгуд елчилијә кәләндә, јахуд Гантуралы Селчаны һалаллыға алмаг истәјәндә онларын һәр икисиндән, сөзсүз ки, ајрылыгда нә үчүн кәлмәләринин сәбәби сорушулур. Онлар да мәгсәдләрини билдирир вә буну «Аллаһын бујруғу, пејғәмбәрин көвлилә» етдикләрини сөјләјирләр.

Һәзрәти Мәһәммәд сәллаллаһи әлејһи вә алиһи вәсәлләм һаггында бу өтәри гејдләрдән сонра гајыдырыг «Јасин»лә бағлы мәтләбә. Пејғәмбәр бујурмушдур ки, «Гур'анда бир сурә вардыр вә о, Аллаһын дәркаһында чох јүксәк дәјәрләндирилмәкдәдир. Һәмин сурәни охујан кимсә дә һәмишә шәрафәтли сајылыр. Бу, «Јасин» сурәсидир. Јенә дә елә Һәзрәт бујурмушдур ки, һәр шејин бир гәлби вардыр. «Гур'ан»ын да гәлби «Јасин»дир.

Тәк бир «Јасин» охујан шәхс үчүн Аллаһ он дәфә бүтөвлүкдә «Гур'ан» охумаг савабы јазыр. Бир һәдисдә дә дејилир ки, о шәхс ки, чүмә күнү ата-анасынын гәбирләрини зијарәт едиб онлар үчүн јасин охујарса, бу мәгамда јасинин һәр һәрфи (һесабламаја көрә «Јасин» сурәсиндә үч мин һәрф вардыр) мин һәрф сајында саваб кәтирәр (Орхан Шаиг. Хатырланан јазы, с. 65—66).

Биз архада Газлыг Гоча оғлу Јенәјин дилиндән Аллаһын вәсфинә аид бир поетик парчаны өрнәк кәтирмишдик. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин ше'р бүтөвлүкдә «Гур'ан»ын 112-чи «Әл-Ихлас» сурәсиндәки дөрд ајәнин дөрдүндән дә фајдаланмагла гошулуб-дүзүлмүшдүр Мисаллары тутушдураг. «Гур'ан»ын сөзү кедән сурәсинин биринчи вә икинчи ајәси беләдир: «Гулһувәллаһу әһәд, Аллаһүссәмәд» (тәрчүмәси: О Аллаһ бирдир, һеч бир шәрики јохдур. Аллаһ һеч кәсә, һеч нәјә мөһтач дејилдир! Һамы она мөһтачдыр. О, әзәли вә әбәдидир).

«Китаби-Дәдә Горгуд»да да бу, ејнән беләдир:

Гаму јердә Әһәдсән,
Аллаһу-Сәмәдсән! (с. 122).

Сурәнин сонракы ики ајәси беләдир: «Ләм јәлид вә ләм јуләд вә ләмјәкун ләһу күфүвән әһәд (тәрчүмәси : О, нә доғмуш, нә доғулмушдур!.... Онун һеч бир тајы-бәрабәри, бәнзәри јохдур). «Бој»дакы ше'рин ајры-ајры мисраларына бу фикир белә сәпәләнмишдир: «Сән анадан доғмадын. Сән атадан олмадын. Кимсә билмәз нечәсән. Сәнин бојун-гәддин јох. Ја чисмилә-чәддин јох» (с. 122).

«Салур Газанын еви јағмаландығы бој»да кафирләр Газанын әсир апардыглары ханымыјла — Боју узун Бурла хатунла «сығраг сүрмәк» истәјирләр. Амма гырх бәј гызлары арасында ону таныја билмирләр. Иши белә көрән кафирләр гәрара кәлирләр: «Газан оғлу Урузу һәбсдән чыхарын, боғазындан органла асын, ики далындан чәнкәлә санчын, гыјма-гыјма аг әтиндән кәсин, гара говурма едиб гырх бәј гызына иләтин, һәр ким једи ол дејил, һәр ким јемәди ол Газан хатунудур, чәкин дөшәјимизә кәтирәлим, сығраг сүрәлим» (с. 48).

Кафирләрин бу пис нијјәтләри илә бағлы ананын оғлуна: «Сәнин әтиндән јејәјинми? Јохса саси динли кафирин дөшәјинә кирәјинми? Аған Газанын намусуну сындырајынмы?» — мурачиәтинә чаваб олараг оғул, јә'ни Уруз дејир ки, «...Ана һаггы танры һаггы дејилмәсәјди галхыбаны јеримдән дурајдым. Јаханла боғазындан тутајдым. Габа өнчә алтыма салајдым. Аг үзүнү гара

јерә тәпәјдим. Ағзынла бурнундан ган шорлададјдым, чан дадысын сәнә көстәрәјдим» (с. 48). Вә сонра јенә дә Уруз анасына тапшырыр ки, о, говурмадан башгаларындан да чох јесин. Тәки, кафирләр ону танырыб Газанын атасынын намусуну ләкәләмәсинләр.

Өрнәкдәки мә'нәви мәгамлары тәһлил етмәк нијјәтиндә дејилик вә буна имканымыз да јохдур. Бурада бизи марагландыран даһа чох «Ана һаггы, танры һаггы» дејимидир. Вә бу дејимин өзүндә дашыдығы мә'на гидасыны «Гур'ан»дан алмышдыр. Белә ки, «Гур'ани-Кәрим»дә Аллаһ анајла атаны өзүнә бәрабәр тутур вә мәсләһәт билир ки, она шүкр едән ејни сәвијјәдә ана-атаја да шүкр етмәлидир. Бизим бу ачыгламамыз «Лоғман» сурәсинин 14-чү ајәсиндә олдугча ибрәтамиз шәкилдәдир: «Биз инсана ата-анасына јахшылыг етмәји, валидејнинә јахшы бахмағы, онларла көзәл давранмағы төвсијә етдик. Анасы ону бәтниндә чох зәиф бир һалда дашымышды. Ушағын сүддән кәсилмәси исә ики ил әрзиндә олур. Биз инсанлара бујурурург: «Мәнә вә атаанана шүкр ет. Ахыр дөнүш мәндәдир». Јенә дә елә һәмин сурәнин нөвбәти 15-чи ајәсиндә дејилир: «...дүнја ишләриндә онларла (ата-анајла—Б. А.) көзәл кечин. Онлара итаәт ет».

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Муса пејғәмбәрин дә ады вардыр. О, абидәнин икинчи бојундакы бир ше'рдә белә хатырланыр: «Мусаји-кәлимин әсасы ағач» (с. 49). Бу аддакы Огузлара бәлли олан «кәлим», даһа бүтөв һалда дејилсә «Кәлимуллаһ» Муса пејғәмбәрин ләгәбидир вә мә'насы да «Аллаһ илә данышан» демәкдир («Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти», Б., Азәрб. ЕА нәшријјаты, 1967, с. 279).

«Гур'ан»ын «Ән-Ниса» сурәсиндә Муса пејғәмбәрин «кәлимуллаһ»лығы һаггында ајрыча ајә вардыр. Бу сурәнин 163-чү ајәсиндә Нуһа, Ибраһимә, Исмаилә, Исһага, Јә'губа вә онун өвладларына, Исаја, Әјјуба, Јунуса, Һаруна, Сүлејмана Аллаһ тааланын вәһј көндәрдијиндән сөз ачылыр вә бундан сонракы 164-чү ајәдә исә белә дејилир «...Аллаһ Муса илә сөзлә (арада һеч бир васитә олмадан) данышды».

Демәли, «Гур'ан»дакы бу ајә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларындан таныдыланлара бәлли олдуғу үчүн Муса пејғәмбәри абидәдә «кәлимуллаһ» ләгәби илә тәгдим етмишләр.

Өрнәкдә Муса пејғәмбәрин әсасындан да сөз кетдијинин шаһиди олдуг. Бу «әса» илә баглы «Гур'ан»ын «Әл-Әраф» сурәсиндә ајрыча хәбәр вардыр. Бурада дејилир ки, Аллаһ Фир'он вә онун ә'јанларыны һагг јолуна дә'вәт етмәк үчүн Мусаны пејғәмбәр олараг көндәрир («Әл-Әраф» сурәси, ајә 103). Фир'он исә Мусанын пејғәмбәрлијинә инанмајыб дејир: «Әкәр мө'чүзә илә кәлмисәнсә вә доғру данышанлардансанса, ону кәтир көстәр» («Әл-Әраф», ајә 106). «Фир'он буну дејән кими Муса әсасыны јерә атды вә о, дәрһал һамынын көзүнә ашкар көрүнән әждаһа олду» («Әл-Әраф», ајә 107). Фир'он вә онун тајфасындакы ә'јанлар бу мө'чүзәни сеһрбазлыг сајыр, әлләри чатдығы јерләрдәки һанда бир сеһирбазлары бураја дә'вәт еләјирләр. («Әл-Әраф», ајә 109, 112). Бу сеһирбазларла Муса пејғәмбәр арасында белә бир диалог олур:

Сеһирбазлар дедиләр — Ја Муса! Ја сән әввәлдә әсаны јерә ат, ја да биз әлимиздәкиләрин атаг.

Муса: —Сиз атын!—деди. Онлар әлләриндәкиләри вә әсалары јерә атдыгда, адамларын көзләрини бағлајыб онлары горхутдулар вә бөјүк бир сеһр көстәрдиләр («Әл-Әраф», ајә 115—116).

Хатырланан сурәнин нөвбәти ајәсиндә билдирилир: «Биз дә Мусаја: Әсаны тулла!»—дејә вәһј етдик. Бир дә бахыб көрдүләр ки, әса онларын уйдуруб дүзәлтдикләри бүтүн шејләри удур».

Муса пејғәмбәрин сөзү кедән әсаны әлдә етмәси илә бағлы да гајнагларда, хүсусән һәдисләрдә мараглы хәбәрләр аз дејил. Белә һәдисләрин бириндә дејилир ки, Шүејб пејғәмбәрин гојунларыны отаран Муса елә бу пејғәмбәрин гызы илә дә евләнир. Дејәк ки, Шүејб дә Аллаһ тәрәфиндән тә'јин олунмуш пејғәмбәрләрдәндир. О, мәхсус олдуғу Мәдјән тајфасыны бир олан Аллаһы танымаға чағыранлардандыр. «Гур'ан»да елә белә дә дејилир: «Шүејб онлара (Мәдјәнләрә—Б. А.) белә деди: «Еј чамаатым, Аллаһа ибадәт един. Сизин ондан башга һеч бир танрыныз јохдур» (Әл-Әраф», ајә 85).

Биз бир вахт

Адәм Ата кәләндә,
Муса чобан оланда,

еләчә дә

Нәнәм а гызыл гојун,
Јоллара дүзүл гојун,
Шугајыбдан галмысан,
Галасан јүз ил гојун—

сајачы нәғмәләринә сөјкәнәрәк бу гәнаәтә кәлмишдик ки, бурадакы «Шугајб» билаваситә исламдан өнчә јаранмыш «Шу» дастаны илә бағлыдыр. Бәлли олдуғу үзрә, Шу миладдан габаг дөрдүнчү јүзилликдә јашамыш вә түрк тајфаларындан олан «Гај»ын һөкмдары имиш. «Гај» исә о тајфадыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун лап илк сәһифәсиндә бу һагда белә дејилир: «Ахыр заманда ханлыг кери Гајыја дәкә, кимсә әлләриндән алмаја, ахыр олуб гијамәт гопунча». Јә'ни нә төвр олурса-олсун, сон олараг һакимијјәт Гајы тајфасынын әлиндә галачаг. Вә буну да билмәлијик ки, Искәндәр Зүлгәрнејин Түркүстана гошун јеритдији вахт түрк ордуларына һәмин бу Шу башчылыг етмишдир (Ч. Һејәт. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., Азәрнәшр, 1990, с. 41). Чох олсун ки, Шуејб Шунун «Гур'ан»дакы прототипидир.

Муса әлејһиссәалм Шуејб пејғәмбәрин гызы илә евләндикдән сонра гојунлары доландырмаг үчүн ондан бир чомаг истәјир. Гыз исә она дејир ки, атасынын сарајында чохлу әсалар вардыр, кир онлардан бирини көтүр. Муса гызын нишан вердији јердә чохлу пејғәмбәр әсаларынын олдуғуну көрүр. О, бурада ики рүкәт, һачәт намазы гылыр вә гызылы рәнкә чалан бир әсаны көтүрүр. Шуејб кәлиб чыхыр вә күрәкәнинә билдирир ки, әлиндәки әса чәннәт ағачларындандыр (Орхан Шаиг. Хатырланан јазы, с. 77). Демәли, һачәт намазындан сонра Аллаһын разылығы илә Муса пејғәмбәрин әлдә етдији белә әсајла онун мө'чүзә көстәрә билмәси тәбиидир. Елә «Китаби-Дәдә Горгуд»да да дастанчы бу мәсәләләрдән хәбәрдар олдуғу үчүн сөзүн ачдығымыз әсаны хүсуси олараг нәзәрә чатдырмышдыр.

Бурада Муса әлејһиссәламын әсасы вә Фир'онла бағлы бир мәсәләдән дә данышмағы вачиб сајырыг. Доғрудур, «Китаби-Дәдә Горгуд»да Фир'онун ады чәкилмир. Амма абидәдә бир баша онунла бағлы әһвалатын олмасы шәксиздир. Епосун он биринчи бојунда Газан ханы әсир сахлајан кафирләр ондан өзләринин өјүлмәсини истәјирләр. Сөзсүз ки, Газан хан кафирләри өјмүр вә бу анда онун дедикләри сырасында белә бир мисра да вардыр: «Танры мәнәм-дејү су дибиндән чағрышар асиләри» (с. 155). Бу мисрада кедән фикир «Гур'ани-Кәрим»ин «Таһа» (ајә — 77-78), «Әл-Гәсас» (ајә—38-40), «Әл-Әнкәбут» (ајә—40), «Әш-Шүәра» (ајә —11-66), «Әл-Му'мин» (ајә—23-46), «Әз-Зухруф» (ајә—46-55), «Әд-Духан» (ајә—17-25), «Әз-Зарнјат» (ајә—38-40), «Әл-Муз-зәмин» (ајә—15-16), «Ән-Назиат» (ајә —16-25) вә с. сурәләриндә өз әксини тапыб. Бу сурәләрдәки ајәләрдә билдирилир ки, Мисир һөкмдары Фир'он өзүнү аллаһ сајыр. О, табелијиндә оланлара мүрачиәтлә дејир: «Еј ә'јанлар! Мән сизин үчүн өзүмдән башга бир танры олдуғуну билмирәм» («Әл-Гәсас», ајә-38), «Мән сизин ән уча рәббинизәм» («Ән-Назиат» (ајә—25). О, Мусанын пејғәмбәрлијинә вә мө'чүзәләринә инананлара, еләчә дә Мусанын өзүнә әзаблы чәза, ишкәнчә верәчәјини, онлары дашгалаг едәчәјини е'лан едир. Аллаһын вәһји илә Муса тәрәфдарларыны башына топлајыб кечәјкән јола чыхырлар. Фир'он ордусу илә онлары тә'гиб едир. Кәлиб дәниз («Әд-Духан» сурәсинин 24-чү ајәсиндә Нил чајы) кәнарына јетишдикдә Муса пејғәмбәр јенә дә Аллаһын көндәрдији вәһјә гулаг асыр вә әсаны суја вурур. Су ики јерә ајрылыр, гуру јол ачылыр. Муса өз башына топлашанларла бу јолдан сағ-саламат кечирләр. Мусаја јенә вәһј кәлир. Һәмин вәһј «Гур'ан»да беләдир: «Дәнизи дә ачыг вә сакит бурах. Дәрјаны — Нил чајыны кечдикдән сонра әсаны суја вуруб орада ачылмыш јоллары бағлама. Гој Фир'он вә гошуну дәрјада јоллар ачылдығыны көрүб ора кирсинләр. Далысы илә ишин олмасын. Онлар суја гәрг олачаг әскәрләрдир» («Әд-Духан», ајә—24). Доғрудан да, Фир'он ордусу илә бурадан кечәндә су говушур. Беләликлә, «Аллаһ мәнәм!»—дејән Фир'он вә онун аси адамлары су алтында чығырыша-чығырыша боғулуб мәһв олурлар.

Көрүндүјү тәк, «Гур'ан»да олан бу әһвалат нечә варса, еләчә дә кәлиб «Китаби-Дәдә Горгуд»дан хатырлатдығымыз мисраја дүшмүшдүр.

Бәлли олдуғу үзрә, ислам дининин бүнөврәси, дајағы, еләчә дә бир кимсәнин мүсәлманлығыны сүбута јетирән «Кәлмеји-шәһадәт»дир. Исламын беш әсас фәгәрә сүтунларындан — шәртләриндән илки олан «Кәлмеји-шәһадәт» Аллаһын бир, тәк, Мәһәммәд пејғәмбәрин онун рәсулу — елчиси вә дејилмәси мүстәһәб олан һәзрәти Әли әлејһиссәламдан, онун аиләсиндән бәһс едир ((Әшһәдү ән ла илаһә илләллаһ, әшһәдү әннә Мүһәммәдән рәсулаллаһ, әшһәдү әннә Әлијјән вәлијуллаһ). Одур ки, ислам динини гәбул едән һәр бир кәс биринчи нөвбәдә Аллаһын варлығына, vаһидлијинә, Мәһәммәд пејғәмбәрин дә онун елчиси олмасына иман кәтирмәлидир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да да бу чәһәтә хүсуси фикир верилир, кафирләрин ислам динини гәбул етмәләринә, мүсәлман олмаларына хүсуси сә'ј көстәрилир. Абидәнин «Бәкил оғлу Әмран боју»нда «аләмләри јохдан вар едән Аллаһ» кафирләрлә вурушан Әмрана Чәбрајыл васитәси илә

гырх әр күчү верир. Бундан сонра Әмран өзүндән чох күчлү олан кафири галдырыб јерә чырпыр вә шаһин кими шығыјыб боғазыны әлинә кечирир. Бојдан охујуруг:

Кафир ајдыр:

— Јикит, аман! Сизин динә нә дерләр? Дининә кирдим. Бармаг көтүрүб, шәһадәт кәтириб мүсәлман олду (с. 142).

Бу да бәллидир ки, ислами гајда-гануна көрә «аман» диләјән, кәлмеји-шәһадәти дилинә кәтирән кәс һәмишә бағышланылыр. Бу, елә әслиндә исламын әсас идеоложи силаһларындандыр.

«Кәлмеји-шәһадәт»лә бағлы бурачан дедикләримиздән елә зәнн олунмасын ки, ону јалныз ислам динини гәбул едәндә, мүсәлман оланда сөјләмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, һәр бир мүсәлман намаз гылдығы вахтларда, кечә јатанда, һәтта дара, чәтинлијә дүшәндә дә мүтләг дилинә шәһадәт кәтирмәлидир. Дәјәрлидир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да да биз мәсәләни мәһз бу јөндә көрүрүк. «Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој»да Оғуза гәним кәсилмиш Тәпәкөз Басат әлиндә зәбун — мәғлуб олур. Тәк көзүнү дә итирир. Одур ки, о, һијләјә әл атыр. Басаты алтун-ахча хәзинәсинә салыр ки, бурада өлдүрсүн. Басат хәзинәјә киринчә Тәпәкөз: «—Шөјлә чалајым ки, күнбәдлә дардаған оласан!—деди.

Басатын дилинә бу кәлди ким:

— Лаилаһә илләллаһ, Мәһәммәдән рәсулиллаһ!—деди.

Һаман дәм күнбәд јарылды. Једди јердән гапы ачылды. Бириндән дышары чыхды» (с. 130). Ачыг-ајдын көрүрүк ки, бурада мәсәләнин оптимал һәлли «Кәлмеји-шәһадәт»лә баша кәлир.

Ислам динининән вачиб беш шәртиндән бири дә Аллаһа јахынлашмаг мәгамы илә сәчијјәләнән күндә беш јол намаз гылмагдыр. Елә буна көрәдир ки, Гијамәт күнү һәр бир мүсәлмандан сорушулачаг илк сөз дә намаз олачаг. Одур ки Пејғәмбәрин бир кәламында намаз белә шәрһ олунмушдур: «Намаз динин дирәјидир. О гәбул олмаса, башга әмәлләр гәбул олмур. О гәбул олса о бириләр дә гәбул олур» («Намазы белә гылаг», с. 9).

Намазын нөвләри чохдур вә бунлардан јалныз үчүнә —«Һачәт», «Вачиб» (фәрз), «Чүмә» — «Китаби-Дәдә Горгуд»да раст кәлирик. Абидәдә ән чох һачәт намазындан сөз кедир. Бу да тәбиидир. Чүнки «Китаби Дәдә Горгуд» гәһрәманлыг епосудур вә бојлар, әсасән, өзләриндә дөјүш-вуруш сәһнәләрини экс етдирир. «Һачәт»

намазы да сәфәрдә оларкән, јахуд бир истәк диләнәркән, еләчә дә, хүсусән Огузларда, дөјүш-вурушдан габаг гысалдылмыш ики рүк'әтдән ибарәт намаздыр. Хатырладылан мәгамларда намазын ики рүк'әтә ендирилмәсинә Аллаһ таала өзү ичазә вермишдир. Белә ки, «Гур'ан»ын «Ән-Ниса» сурәсинин 101-чи ајәсиндә бујурулур: «...кафирләрин сизә зәрәр јетирәчәкләриндән горхарсынызса, намазы гысалтмаг (дөрд рүк'әтли намазы ики рүк'әтә гылмаг) сизә күнаһ һесаб едилмәз».

Елә «Китаби-Дәдә Горгуд»да да «Һачәт» намазы јалныз вә јалныз кафирләрлә дөјүш мәгамларында гылыныр. Буна биз абидәнин дөрд бојунда («Газанын евинин јағмаландығы бој», с. 52; «Бамсы Бејрәк боју», с. 79; «Урузун дустаг олдуғу бој», с. 85, 92; «Гантуралы боју», с. 117) беш кәрә туш олуруг. Кафирлә вуруша башламаздан өнчә Оғуз бәјләри бојларда дејилир ки, «Ари судан абдәст алдылар. Аг алынларыны јерә гојдулар. Ики рүк'әт намаз гылдылар». Бурада Оғуз бәјләринин мәһз «Ари судан абдәст», јә'ни дәстәмаз алмалары да, көрүндүјү кими, хүсуси вурғу илә дејилир. Бәлли олдуғу тәк, үмумијјәтлә намаздан габаг дәстәмаз алмаг вачибдир. Ајры сөзлә, дәстәмазсыз намаз олмаз. Галды ки, дәстәмазда сујун «ари»лији мәсәләси. Дејәк ки, бу, тамамилә мүстәгил бир мөвзудур. Бизим мәһз бу мәсәлә илә бағлы ајрыча арашдырмамызын («Китаби-Дәдә Горгуд»да су», «Бозгурд гәзети», 15 јанвар 1994) олдуғуну һесаба алыб тәзәдән бу мәсәләјә гајытмырыг.

Оғуз елләринә бир һалда ки, «Һачәт» намазы бәллидир, демәли, бурада елә «фәрз», јә'ни вачиб намазлар да гылыныр. Абидәнин биринчи бојунда ики кәрә ејни шәкилдә буна ишарә олунур. Дан јеринин сөкүлмәси, субһ заманы анламында олан «Алар сабаһ»ы билдирмәк үчүн дејилир:

Салгум-салгум дан јелләри әсдијиндә,
Сағгалы бозча торағај сајрадығда,
Сағгалы узун тат әри банладығда,
Бәдөј атлар иссин көрүб оградығда,
Ағлы, гаралы сечилән чағда вә с. (с. 28, 33).

Бурадакы «Сағгалы узун тат әри банладығда» дејими, сөзсүз, субһ әзаны илә бағлыдыр. Мәсчид минарәсиндән, јашајыш мәнтәгәсинин уча бир јериндән субһ әзаны илә мүсәлманлар намаз гылмаға чағрылыр ки, бу да «Китаби-Дәдә Горгуд»да һәм индичә хатырлатдығымыз,

һәм дә «Минарәдән банлајанда фәгиһ көрклү» (с. 25) мисраларында ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир.

Епосун «Мүгәддимә»синдәки:

Сағуш күнүндә ајна көрклү,
Ајна күнү охујанда хүтбә көрклү (с. 2)—

мисраларыны арашдыран мөһтәрәм Орхан Шаиг јазыр ки, бурада «һәм гијамәтә, һәм дә чүмә намазына ајры бир јер верилдији анлашылмагдадыр». ((О. Шаиг. Хатыланан јазысы, с. 68).

Доғрудур, «Сағуш күнү» елә әслиндә дә «Гијамәт күнү» демәкдир. Сөзү кедән мисраларын икинчисиндәки «ајна» да «чүмә күнү»нү билдирир. Вә биз мөһтәрәм алимин бу дедикләринә дә разыјыг ки, «чүмә күнү»нүн Аллаһ дәркаһында мүгәддәс Рамазан, Гурбан бајрамы күнләриндән үстүн олмасы һаггында һәдисләр вардыр. Елә буна көрәдир ки, Аллаһ таала һәр чүмә күнү алты јүз мин кимсәни чәһәннәм одундан хилас едир.

Бурада мәсәлә илә бағлы бир сәчијјәви јөнү дә нәзәрә чатдырмағы фајдалы билирик. Бәлли олдуғу үзрә, тәк биздә јох, әксәр дүнја халгларында руһларын нәсли јад етмәси күнләри вардыр. һәмин күндә, е'тигада көрә, руһлар мәнсуб олдуглары евә кәлир, бурада кечәләјир, нечә јад олунмаларына диггәт јетирир вә сабаһысы күн јенә дә чыхыб кедирләр. һәфтәнин дөрдүнчү күнү — чүмә ахшамы (ајна ахшамы — руһ ахшамы) руһларын гаршыланмасы, бешинчи—чүмә күнү (руһ күнү) исә онларын јола салынмасы күнү сајылмыш вә индинин өзүндә дә дөрдүнчү күнүн ахшамы, јә'ни чүмә ахшамларында гырх күн өләнин руһу шәрәфинә хүсуси мәрасим кечирилир. Гәбр үстә кедилир, јасин охунулур, еһсан верилир. Бундан савајы, үмумијјәтлә һәмин чүмә ахшамларында, һәтта биширмәјә азугәси олмајанлар белә, руһун шәрәфинә һеч олмазса, газаны су илә долдуруб очағын үстүнә гојмалыдыр Әкс һалда, руһ мәнсуб олдуғу нәслин ону јад етмәмәсиндән, «ел тә'биринчә десәк, очагдан түстү чыхармамасындан» инчијәр вә бу сәбәбдән дә арзуолунмаз һадисә төрәдәр.

Демәли, бу күндә гылынан намазын да савабы чохдур. Амма мәсәлә беләдир ки, абидәдән өрнәк вердијимиз мисалда нәинки «чүмә намзы»ндан сөз кедир, үмумијјәтлә буна һеч ишарә дә едилмир. Кәлин, һәмин мисралардакы сөзләри бир-бир көздән кечирәк. Биринчи мисрадакы «сағуш»ун «гијамәт» күнү, икинчи мисрадакы «ајна»нын исә «чүмә күнү» анламында олмасыны

хатырлатдыг. Галды, һәр ики мисрадакы «көрклү» исә «мүгәддәс» мә'насындадыр. Икинчи мисрадакы «хүтбә» «чүмә, бајрам вә саир күнләрдә мәсчиддә дини нәсиһәтләрә анд сөјләнилән нитг» демәкдир (Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти, с. 707). Биринчи мисрадакы «ајна»ны «чүмә күнү» кими јозмаг мүмкүн дејил. Чүнки «сағуш»—гијамәт күнүндә бир дә, бир «ајна көрклү», јә'ни «мүгәддәс чүмә күнү»нүн олмасы ағласығмаздыр. Чохмә'налы сөз олан «ајна» гајнаглардан бәлли олур ки, һәм дә «руһ» демәкдир (В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, СПб, т. I, ч. I, 1983, с. 17,20). Демәли, биринчи мисрадакы «ајна көрклү» «мүгәддәс руһ» анламындадыр. Е'тигада көрә, «сағуш», јә'ни гијамәт күнүндә һәмин бу руһлар — ајналар адамлары әзаб-әзијјәтдән хилас етмәјә чалышачаглар ки, елә «Сағуш күнүндә ајна көрклү» өјүмүндә дә әслиндә бу фикир ифадә олунмушдур.

Биз бурада «Гијамәт күнү» мә'насында «сағуш» дејилдијини хатырлатдыг. Амма бу һеч дә о демәк дејил ки, абидәнин бојларында «Гијамәт күнү» дејими јохдур. Әксинә, бу күнә инам, чәннәт, чәһәннәм, ахирәт, јералты дүнја идејасы да ислами әгидә олмагла бојлардан сых-сых кечир.

Архада гијамәт гопана гәдәр һакимијјәтин Гајы тајфасынын әлиндә галачағыны јазмышдыг. Вә Огуз елинә бу да бәллидир ки, дүнјадакы бүтүн ишләр, әмәлләр «Гијамәт күнүнүн мизан тәрәзи»синдә чәкиләчәк (Гијамәт күнүнүн «Мизан тәрәзи»си дүнја тәрәзиләриндән ағыр башынын јухары галхмасы, јүнкүл башынын ашағыда галмасы илә сечилир).

Абидәнин он икинчи — сонунчу бојунда бу дејиләнә ајдын шәкилдә ишарә едилмишдир. Аруз ал дили илә Бејрәји апарыр вә өлүмчүл јаралајыр. Чөрәк итирмәјән, ирадәсиндән дөнмәјән, јаландан «Гур'ан»а әл басмағы дәһшәт билиб Газан хан уғрунда өлүм јолуну сечән Бејрәк елә һәмин кишијә — Газан хана сифариш көндәрир ки, «Гијамәт күнүндә мәним әлим Газан ханын јахасында олсун. Мәним ганым Аруза гојарса!» (с. 166).

Абидәнин он биринчи бојунда да о дүнја һаггында елә «Гијамәт күнү» өлчүсүндә тәсәввүр јарадылыр. Одур ки, бир гәдәр кениш дә олса, бојда дејиләнләри олдуғу кими өрнәк кәтиририк. Газан ханы кафирләр әсир апарыб Туманын галасында дәрин бир гујуја салырлар. Бир күн Тәкурун гадыны гујунун үстүнә кәлиб:

— Газан хан, нәдир һалын? Дирилијин јер алтында-

мы хошдур, јохса јер үстүндәми хошдур? Һәм шимди нә јејирсән, нә ичирсән, нә минәрсән?—деди.

Газан ајдыр:

— Өлүләринә аш вердијин вахт әлләриндән алырам. Һәм өлүләринизин јорғасыны минирәм вә каһилләрин једәрәм—деди.

Тәкурун өврәти ајдыр:

— Динин үчүн, Газан бәј, једди јашында бир гызчығазым өлмүшдүр, кәрәм ејлә, она минмә,—деди.

Газан ајдыр:

— Өлүләринииздә ондан јорға јохдур. Һәп она минәрәм, —деди.

Өврәт ајдыр:

— Бој, сәнин әлиндән нә јер үзүндә диримиз, нә јер алтында өлүмүз гуртулурмуш,—деди (с. 153).

Кәлимли-кедимли дүнјанын сон уғунун, әл-агибәт узун јашын гуртарачағынын өлүм олдуғуну билән Оғуз елләрини «чәннәт», «чәһәннәм» мәсәләси дә һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Демәк олар ки, абидәнин бүтүн бојларынын сонлуғунда дејилән «Ағ саггаллы бабан јери учмаг (чәннәт—Б. А.) олсун», «Ағ бирчәкли анан јери беһишт олсун» дуаларындан да буну көрмәк мүмкүндүр. Доғрудур, абидәдә конкрет олараг «чәһәннәм» ады чәкилмир Амма бир һалда ки, бурада «учмаг»дан, јә'ни чәннәтдән сөз кедирсә, демәли, бунун экси, «даму»—чәһәннәм тәсәввүрү дә Оғузлара јад дејил. Һәлә ону демирик ки, биринчи бојдакы «Гара өлүм кәлдикдә кечид версин!» дејими долајысыјла да олса, «Сират көрпүсү»нү хатырладыр, јада салыр (Орхан Шаиг, Хатырланан јазысы, с. 68). Сират түкдән назик, ханчәрдән кәскин олуб чәһәннәмин үстүндән салынмыш бир көрпү билинир. Дејиләнә көрә, Гијамәт күнү бүтүн кимсәләрә бу көрпүдән көчмәк әмри вериләчәкдир. Күнаһсызлар бу көрпүнү шыдырғы кечиб чәннәтә кедәчәк, күнаһы оланлар исә кечә билмәјиб чәһәннәмә кәллә-мајаллаг олачаглар.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да билаваситә Мәһәммәд пејғәмбәрин ады илә бағлы олан ики мүгәддәс шәһәрин дә ады чәкилир. Бунлар Мәккә вә Мәдинә шәһәрләридир. «Танры еви» Мәккәнин адына абидәдә ики кәрә, Мәдинә, шәһәринин адына исә бир кәрә туш олуруг. Икинчи бојда кафирләр Урузу дардан асмаг истәдикдә о, бу асылачағы ағачы өјүр вә она «Мәккә илә Мәдинәнин гапысы ағач»,—дејә мүрачиәт елајир (с. 49). Абидәнин «Мүгәддимә»синдә исә ислам дининин мүһүм бир ән'әнәсиндән, имканы олан һәр мүсәлман үчүн ичрасы вачиб олан ибадәтдән—һәчч зијарәтиндән сөз ачылыр вә бунун јалныз Мәккеји-мүкәррәмә шәһәри илә бағлылығы бу шәкилдә нәзәрә чатдырылыр:

Алчаг јердә јапылыбдыр танры еви Мәккә көркләү,
О Мәккәјә сағ варса, әсән кәлсә сидги бүтүн һачы көркләү.

Бурада, зәннимизчә, «Газан бәјин оғлу Уруз бәјин дустаг олдуғу бој»дакы «Әрәфатда еркәк гузу гурбан үчүн» (с. 85) дејимини хатырлатмаг да јеринә дүшәр. Билиндији тәк, исламын ики мүгәддәс бајрамларындан бири олан Ејд әл-әзһада, јә'ни Гурбан бајрамында (О бириси Ејд әл-Фитр — Оручлуг бајрамыдыр) һәчч зијарәтинә кедән һәр бир зәввар әсас мәрасим ајинини јеринә јетирдикдән сонра зүлһәччә ајынын доггузунда Мәккәнин күндоғанындакы Әрәфат дағына галхыр, сонра дағын әтәјиндә намаз гылыб, хүтбә (моизә) динләјир. Күнортадан сонра Мүздәлифәјә кәлиб кечәни дә бурада ибадәтлә мәшғул олур. Сабаһысы күн Минада шејтана даш атдыгдан сонра гурбан кәсир. Бу мәрасим әслиндә Ибраһим пејғәмбәрин истәкли оғлу Исмајылы Аллаһа гурбан кәсмәк истәмәсинин нишанәсидир. «Гур'ани-Кәрим»ин «Әс-Сәффат» сурәсинин 100—108-чи ајәләриндә бу һагда мүфәссәл хәбәр вардыр. Ибраһим пејғәмбәр Аллаһ тааладан «Еј Рәббим! Мәнә бир өвлад бәхш ет!»—дејә рича едир. Һагг саһиби өз пејғәмбәринин арзусуну јеринә јетирир. Онун оғлу олур, адыны да Исмајыл гојурлар. Исмајыл он үч јашында оларкән атасы она дејир ки, «Оғлум! Јухуда көрдүм ки, сәни гурбан кәсирәм». Исмајыл да чаваб верир ки, «Атачан! Сәнә нә әмр олунурса, ону да ет. Иншаллаһ мәним сәбирлиләрдән олдуғуму көрәчәксән!»

Ибраһим оғлуну јерә јыхыб гурбан кәсмәк истәдикдә Аллаһдан хитаб кәлир ки; «Ја Ибраһим! Артыг сән рө'јанын дүзкүнлүјүнү (Аллаһ тәрәфиндән олдуғуну) тәсдиг етдин! Сәнә јухуда нә әмр олунмушдуса, ону јеринә јетирдин. Аллаһ сәнә лүтф едәрәк оғлунун јеринә бир гоч кәсмәји бујурур.

Демәли, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бојларын сөјләјичиси һәчч зијарәтинин сәчијјәви хүсусијјәтләринә бәләд имиш ки, «Әрәфатда еркәк гузу гурбан үчүн»ү образын дили илә абидәјә кәтирмишдир.

Һеч кәсә сирр дејил ки, ислам мәфкурәсиндә ики мәләјин — Аллаһ тааланын сифариш вә тапшырыгларыны јеринә јетирән Чәбрајылын вә јенә дә елә уча Аллаһын

әмријлә иш көрән өлүм мәләји Әзраилин ады даһа чох һалланыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да да бу мәләкләр елә сөзүн салдыгымыз вәзифәләри јеринә јетирирләр. Сонунчу һәзрәтә вәһјләр кәтирән Чәбрајыл васитәси илә Аллаһ тааланын Әмрамә гырх әр күчү көндәрмәсини архада јазмышдыг. «Дәли домрул» бојунда Әзрајылла баглы хејли сөһбәт кетдијиндән биз дә бу мәсәлә үзәриндә кениш дајанмаг истәјирик.

Әввәлчә кәлин, бојун лап мухтәсәр мәзмуну илә таныш олаг: Духа Гоча оғлу Дәли Домрул бир гуру чај үстүндә көрпү салыр. Бу көрпүнү кечәндән 39, кечмәјәндән дөјә-дөјә 40 ахча алыр. Бир күн көрпүнүн јанына дүшмүш обада чаван оғлан хәстәләниб өлүр. Дәли Домрула билдирирләр ки, бу чаваны өлдүрән Әзраилдир. Дәли Домрул ал ганадлы Әзраиллә вуруша галхыр. Истәјир ки, чаванын чаныны кери алсын. Нәтичәдә мәғлуб олуб аман истәјир. Аллаһын бујруғу илә Әзраил ондан өј чанынын јеринә башга чан вермәји тәләб еләјир. Дәли Домрул ата-анасынын чаныны бојун олур. Амма ата да, ана да «дүнја ширин, чан әзиз» дејиб оғулларынын истәјини рәдд едирләр. Дәли Домрулун ханымы исә «мәним чаным сәнин чанына гурбан олсун» дејәрәк чанынын алынмасына разылыг верир. Иши белә көрән Дәли Домрул Аллаһа јалварыр ки, онларын икисинин дә чаныны бир јердә алсын. Аллаһ чаванлары бағышлајыб һәрәсинә јүз гырх ил өмүр верир. Дәли Домрулун јашы өтмүш ата-анасыны өлдүрмәји Әзраилә әмр едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»у арашдыранларын да дедији кими, ачыг-ајдын көрүнүр ки, бој доғрудан-доғруја ики ајры-ајры сүжетин ваһид хәтдә бирләшмәси јолу илә јаранмышдыр. Бу мәсәләјә тохунан вә епосун ән мүкәммәл тәдгигатчыларындан олан проф. Мәммәдһүсејн Тәһмасиб јазыб ки, «Бунлардан бири аллаһа, көјләрә асилик, икинчиси исә арвадын өз әринә сәдагәти, мәһәббәти, онун јолунда һәр шеји, һәтта өзүнү дә гурбан вермәјә һазыр олдуғуну тәсвир едән гадын фәдакарлығы мөвзусудур» (*М. Һ.* Тәһмасиб. Дастанларымызын бир нөвү һаггында, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», 4-чү китаб, Б., Елм., 1979, с. 4).

Арашдырмамызын истәјинә ујғун олараг, сөзсүз, бизи икинчи јох, биринчи мөвзу дүшүндүрүр. Амма бә'зи мәтләбләрин дүрүст шәрһи үчүн икинчи мөвзуја да, јери кәлдикдә, мүрачиәт едәчәјик.

Проф. *М. Һ.* Тәһмасиб өзүндән әввәлки тәдгигатчылардан В. В. Бартолд вә В. М. Жирмунскинин фикирләринә шәрик чыхараг «Дәли Домрул»ун «Китаби-Дәдә Горгуд»а сонрадан әлавә едилмәси гәнаәтинә кәлмишдир. О, бурадакы ислами чизкиләри дә дастанчынын гондармасы билмишдир. Алимин фикринә көрә, бу бојун бәһрәләндији гајнаг — «даһа гәдим бој, әфсанә, јахуд әсатир аллаһа асилик, она е'лани-һәрб шәклиндә имиш. Ондан истифадә илә јаранмыш бу күнкү «Дәли Домрул» исә өз сәләфинин тамамилә әксинә олараг аллаһа асилији аллаһа мүтилик илә әвәз еләмиш дини тәблиғ дастаныдыр. Гәдим вариантда аллаһа аси кәсилән, «ал ганадлы Әзраил»и сајмајан, ону өлдүрүб «јахшы јикидләри хилас етмәк» истәјән бу мәгрур кәнч јени дастанда «бир гуру чајын үстүндә көрпү јапдырыб кечәндән отуз доггуз ахча, кечмәјәндән дөјә-дөјә гырх ахча алан јелбејин, авам, чаһил, надан бир дәлисов шәклинә салынмыш, алчалдылмыш, мискинләшдирилмишдир. Бојун сон вариантыны ишләјән дастанчы — Озан ону елә бир һала кәтириб чыхарыр ки, ахырда о, өз ганмазлығыны, наданлығыны «дәрк» едир» (*М. Һ.* Тәһмасиб. Хатырланан јазы, с. 5).

Елә бурада устадымыз, мүәллимимиз «мәнтиг Тәһмасиб»ин мәнтиги силлакизминдә, һәмишә тәләбәси галмагла, мүәјјән ујғунсузлуг көрүрүк. Устад өз јетишдирмәләринә «елмдә мүһакимә факта сөјкәнмәлидир» дедији һалда, өзүнүн дедикләриндә мәһз бу деталдан јан совушулуб. Белә ки, «Дәли Домрул» бојунун даһа гәдимләрдә «аллаһа асилик» мәзмунлу варианты олуб фикри һәгигәт јох, фәрзијјәдир. Елә, дејәсән, профессор өзү дә өзүнүн бу дедијинә инанмадығы үчүн һәмин «оржинал әсәри» каһ бој, каһ әфсанә, каһ да әсатир адландырмышдыр. Амма факт будур ки, олан нәснәнин конкрет дә ады олар.

Икинчиси, бојда Дәли Домрул өзү е'тираф едир ки, Әзраилә гаршы чыхмасына, һәтәрән-пәтәрән данышмасына сәбәб шәраб ичмәси олуб. Амма ајыг олдуғу вахт биз көрүрүк ки, онун данышығы, мүһакимәси там нормал сәчијјә дашыјыр. Аллаһ асилик јох, ислам データ динино, уча танрынын бирлијинә, ваһидлијинә инамына көрә исә она «јелбејин, авам, чаһил, надан бир дәлисов», «алчалдылмыш», «чылызлашдырылмыш», «ганмаз» јарлыглары јапышдырмаг ән азы, јумушаг шәкилдә десәк, инсафсызлыгдыр.

«Јени дастан», «јад сүжет» әһвалаты да бизә мүәммалы көрүнүр. Бәс чајыр тәк јајылан бу фикрин көкү һардандыр? Абидәнин ашкара чыхмасында өлчүјәсығмаз хидмәти олмуш академик В. В. Бартолд дејиб ки,

«Дәли Домрул» вә Гантуралы» бојларынын сүжети «Китаби-Дәдә Горгуд»а кәнардан кәтирилиб (В. В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ в Книге моего деда Коркута, М., —Л., 1962, с.). Академик бу фикрини онунла әсасландырыб ки, «Гантуралы»да да, «Дәли Домдул»-да да башга бојлардакы ханлар ханы Бајандыр хан, Газан хан вә дикәр иштиракчылар јохдур. Кәлин, бу фикрин доғрулуғуну јохлајаг. Биринчиси, доғрудан да Бајандыр ханла, Газан ханын адлары «Гантуралы» бојундан кечмир. Амма бурада елә адлар да вар ки, башга бојларда онлара туш олмуруг.′ Бојдан охујуруг: «Оғузда дөрд јикит нигабла кәзәрди. Бири Гантуралы, бири Гара Чәкур вә оғлу Гырггунуг вә боз ајғырлы Бејрәк» (с. 108). Демәли, академикин дедијиндән фәргли олараг бу бојда башга бојлардан таныдығымыз Бејрәјин дә ады чәкилир. Фикир вердинизсә, бу бојдакы Гара Чәкур вә оғлу Гырггунуг да, дејәсән, елә-белә икидләрдән дејил, ахы. Бурада ашкарча билдирилир ки, Оғузда нур-тут чәми дөрд баһадыр адына-санына көрә нигабла кәзәрмиш. Онлардан да икиси Гара Чәкурла оғлу Гырггунугдур. Чох олсун ки, Бамсы Бејрәк, Гантуралы кими, елә онларын да адларына јазыја алынмамыш ајрыча бојлар олуб. Амма, бәлли олдуғу тәк, икидләрин адлары сөзү кедән бојдан башга, һеч бир бојда чәкилмир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»дакы дикәр бојларын, демәк олар ки, һамысынын сүжетиндә кафирләрлә дөјүш-вуруш хәтти апарычыдыр. Оғуз бәјләри исә елликлә бу јағыларла вурушдугларындан, тәбии олараг, адлары да тез-тез тәкрар олунур. Амма, әсасән, мәишәт мәсәләләри фонунда чәрәјан едән «Гантуралы»јла «Дәли Домрул» да мәгсәд вә идеја тамамилә ајрыдыр. Бурада бәјләрин иштиракына елә бир еһтијач јохдур ки, һүнәр, гәһрәманлыг көстәрсинләр вә бу сәбәбдән адлары һәмин бојлара да дүшсүн.

Нәһајәт, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы һәр бојун ајрыча мүстәгил бир «Оғузнамә» олмасы фикри дөнә-дөнә дејилиб. Белә олдуғу үчүн ејни адларын бүтүн «Оғузнамә»ләрдән мүтләг кечмәси о гәдәр дә зәрури дејил. Һәлә ону демирик ки, башга бүтүн бојларын иштиракчысы олан Дәдә Горгуд елә бу ики бојун сонунда да кәлиб өз өјүд-нәсиһәтини сөјләјир.

В. М. Жирмунски «Дәли Домрул»дакы сүжетин һардан-һара јоланмасы хәритәсини чызмаға сә"ј көстәрмишдир (Бах: В. В. Бартолд. Ады хатырланан әсәри). Фолклор, өрнәкләринә бу сајаг мүнасибәт оланлара ән тутарлы чавабы елә М. Һ. Тәһмасиб өзү вермишдир. Биз дә бу чавабы олдуғу тәк јазырыг: «Һәр һансы бир әсәрин (Сөһбәт фолклор әсәриндән кедир—Б. А.) бир халг ичәрисиндә чох гәдимләрдән бәри дәфәләрлә топланмасы, јазыја алынмасы һеч дә о әсәрин һәмин халга мәнсуб олмасы демәк дејилдир. Еләчә дә һәр һансы бир әсәрин бир халгда топланылыб јазыја алынмамасы һеч дә һәмин әсәрин халгда олмадығыны сүбут етмир» (М. Һ. Тәһмасиб, Хатырладылан јазысы, с. 7).

Демәли, елә бу сонунчу мүлаһизә «Дәли Домрул»ун исламдан чох-чох габаг «аллаһа, көјләрә аси»лик мөвзулу вариантыны суал алтында сахлыјыр. Профессор М. Сејидов да «Дәли Домрул»ун мөвзу вә сүжетинә мүнасибәтдә сөзүн ачдығымыз мүәллифләрин дедикләринә рәғбәтлә јанашмышдыр. Амма алим бу мәсәләдә фикринин шүбһәли ола биләчәјиндән еһтијат етмиш вә «дејәсән» — сөзүнү ишләтмәклә еһтимал јолуну сечмишдир. О, «әр үчүн өз чаныны верән арвад» мөвзусуна ногајларын Чора-Батыр һаггында олан әфсанәдә туш кәлмиш М. А. Фалевин «ола билсин ки, бу мөвзу түрк мәншәлидир» дедикләрини әсас алараг «Домрул боја мөвзусу түрк дилли халглар арасында аз-чох дәјишикликлә јаранмышдыр» дејир. Вә даһа сонра билдирир ки, «Дејәсән, Гафгазда ерадан габаг јашамыш түрк дилли гәбилә бирләшмәләринин јанына эскидән вахташыры гоһум гәбиләләр кәләркән өзләри илә Чора-Батыр//Дәли Домрул мөвзусуну, сүжетини дә кәтирмиш вә бурада онлар јунан-Бизанс нәғмәләри илә сәсләнмиш, гаршылашмыш вә өз фәаллығыны, өзүмлүјүнү сахламышдыр». Дәли Домрулу гам-шаман мәдәнијјәтинин јетишдирмәси билән М. Сејидов да бојун М. Һ. Тәһмасибин хатырлатдығы «илкин вариант»ындан сөз ачыр вә дејир ки, «јашарлылығын бәлиртиси» олан Дәли Домрулу «Сонралар ислам, ола билсин христиан дини ону танры гаршысында бојун әјмәјә мәчбур етмишдир. Ахы, әсәрин аз гала сонуна кими Дәли Домрул Әзрајылла вурушур. Әзрајыл өз-өзлүјүндә һечдир. О, Аллаһын ирадәсини јеринә јетирән симасыздыр, ирадәсиздир. Аллаһын һесабына мејдан сулајыр» (Бах: М. Сејидов. Азәрбајчан халгынын сој көкүнү дүшүнәркән, Б., Јазычы, 1989, с. 438 — 441). Биз, сөз ачдығымыз мәсәләдә «Оғузларын гәһрәманлыг епосу» адлы монументал монографијанын мүәллифи Х. Короғлунун фикрини јада салмағы јарарлы билирик. О, јазыр: «Дәли Домрул» Оғузларын мүсәлманлығы гәбул етдикләри вахтларда јараныб» (Х. Короглы. Огузский георический эпос, М. Наука, 1976.

с. 124).

Бурада биз архадакы бир фикримизи тәкрар хатырлатмаг мәчбуријјәтиндәјик. Јә'ни һәчмчә бөјүк-кичиклијиндән асылы олмајараг фолклор нүмунәсинин јаранма тарихини онун формалашма, јазыја алынма тарихи илә ејниләшдирмәк олмаз. Белә ки, јаранма вахты чох гәдим олан һәр һансы бир фолклор өрнәји сонракы кәсимләрдә формалашдыгча һәмин заманларын овгатыны, сосиал-сијаси көрүшләрини дә аз-чох өлчүдә өз чанына һопдурур.

Бүтүн бу сөһбәтләрдән сонра, јәгин ки, бир баша бојун өзүнә мүрачиәт етмәклә мәсәләнин дүзкүн маһијјәтини өјрәнмәк олар. Биз архада бојун гыса мәзмуну илә таныш олдуг вә көрпү јанындакы чаванын «ал ганадлы Әзраил»ин өлдүрүлмәсинин Дәли Домрула да бәлли олдуғуну билдик. Бу мәгамда Дәли Домрул дејир:

— Мәрә, Әзраил дедијиниз нә кишидир ким, адамын чаныны алыр? Ја гадир аллаһ, **БИРЛИЈИН, ВАРЛЫҒЫН, ҺӘГГИЧҮН** Әзраили мәним көзүмә көстәркил! Савашым, чәкишим, дирәшим, јахшы јикидин чаныны гуртарајым. Бир дәхи јахшы јикидин чаныны алмаја— деди, гајытды, дөндү. Дәли Домрул евинә кәлди. Һагг таалаја Домрулун сөзү хош кәлмәди.

Бах, бах! Мәрә, дәли гават мәним бирлијим билмәз, бирлијимә шүкүр гылмаз. Мәним улу дәркаһымда кәзәмәнлик еләјир деди — Әзраилә бујуруг еләди ким:

Ја Әзраил! Вар ол дәли гаватын көзүнә көрүнкил! Бәнизини саралтгыл! деди. —Чаныны хырлатгыл, алгыл!—деди (с. 96—97).

Өрнәк оларағ вердијимиз бу парчада бизә мүәммалы көрүнән нөгтәләр вардыр. Суал олунур ки, бу башы батмамыш Дәли Домрул нә деди ки, адил, рәһман олан Аллаһын хошуна кәлмәди, она гәзәби тутду? Ахы, Дәли Домрул улу танрыја лап илк мүрачиәтиндә «Ја гадир аллаһ, бирлијин, варлығын, һәггичүн» дејир. Демәли, Дәли Домрул Аллаһын варлығыны, бирлијини, һагг саһиби олмасыны билир. Вә бунун доғрудан да белә олмасыны индичә јенә көрәчәјик. Амма һагг таала бу дәли гават, јә'ни Дәли Домрул «мәним бирлијими билмәз», «дәркаһымда кәзәмәнлик еләјир» сөјләјир. Инсаф да динин јарысыдыр. Ахы, кәтирдијимиз нүмунәдә белә бир сөз, фикир јохдур. Һәм дә дејәк ки, Дәли Домрул чаванын өлүмүндә сәбәбкар Аллаһы билмир. Бу һагда тәсәввүрү дә һәлә јохдур. О, буну Әзраилин иши сајыр. Елә бојда да Дәли Домрул Әзраилдән:

— Бу јахшы јикитләрин чаныны сәнми алырсан? —

дејә сорушдугда Әзраил әсил һәгигәти, јә'ни бунун Аллаһ әмри олдуғуну демир. Дөшүнә дөјүб адамларын чаныны «—Әвәт, мән алырам», —чавабыны верир. Бундан сонракы мәгамларда Дәли Домрул Әзраиллә чәнкә башламаг нијјәтинә дүшүр. Дејәк ки, бу «чәнк» мәсәләсиндә дә күнаһ ағачынын бир башы Әзраилин әлиндәдир. О, кор-кор, көр-көр Аллаһын әмрини позур. Ахы, Аллаһ таала она Дәли Домрулу өлдүрмәк әмрини вермишди. Амма бу «саггалчығы агча,к өзчијәзи чөнкә», чох «һејбәтли» гоча Әзраил Аллаһын әмрини јеринә јетирмәк әвәзинә, өзүндән пәстаһлар ачыр, Дәли Домрулу вуруша, чәнкә сәсләјир. Вурушда удузан Дәли Домрул Әзраилдән имдад истәјир. Вә һәтта, архада хатырлатдығымыз тәк, дејир ки, шәраблы олдуғумдан нә дедијими билмәмишәм. Һәм дә јенә һәлә билмир ки, онун алнына өлүм јазысыны гадир танры өзү јазыб. Мәнзәрәнин там ајдынлығы үчүн јенә дә боја мүрачиәти даһа кәрәкли сајырыг.

Әзрајыл ајдыр:

— Мәрә, дәли гават! Мәнә нијә јалварырсан? Аллаһ таалаја јалвар! Мәним дә әлимдә нә вар? Мән дәхи бир јумуш оғланам, —деди.

Дәли Домрул ајдыр:

— Ја пәс чан верән, чан алан аллаһ тааладырмы? (Демәли, бизим фикримиз керчәкләнди. Дәли Домрул јалныз инди билди ки, сән демә, чан вериб, чан алан Аллаһ таала имиш).

— Бәли, одур—деди.

Дөндү Әзраилә:

— Ја пәс, —сән нә илмәкли гадасан? Сән арадан чыггыл! Мән аллаһ таала илә хәбәрләшим—деди.

Бундан сонра Дәли Дормул үзүнү көјә тутуб:

Учалардан учасан!
Кимсә билмәз нечәсән!
Көрклү танры!
Нечә чаһилләр сәни көјдә арар, јердә истәр.
Сән худ мө'минләр көнлүндәсән!
Даим дуран Чаббар танры!
Баги галан Сәттар танры!
Мәним чаным алыр олсан, сән алгыл!
Әзрајылы алмага гојмагыл! —

(с. 99)—дејә Аллаһа мүрачиәт еләјир.

Бу өрнәкдән һәм дә бир даһа ајдын олур ки, Дәли Домрул, М. Һ. Тәһмасибин инсафсызлыгла дедији кими,

һеч дә чаһил дејил. Әксинә, о, өзү Аллаһын мәкансызлығына шүбһә илә јанашыб ону мәканлы билмәк истәјәнләри чаһил адландырыр.

«Мө'мин» Дәли Домрулун сөзләри Чаббар, Сәттар танрыја хош кәлир. Әзраилә бујурур ки, Дәли Домрул «чан јеринә чан булсун, онун чаны азад олсун».

Бојун мәзмунундан билирик ки, Дәли Домрулун ата-анасы өз чанларыны оғулларындан гызырғанырлар. Бу ишә онун ханымы разылыг верир. Аллаһ таала да өз бөјүклүјү, адил вә рәһманлығы хатиринә чаванлары бағышлајыр.

Беләликлә, бојла бағлы бура гәдәр дедикләримиздән биз бу гәнаәтдәјик ки «Дәли Домрул» нә «дин әлејһинә» чеврилмиш һәр һансы бир өрнәк әсасында формалашыб, нә дә «дини тәблиғ» наминә јарадылыб. Бу, садәчә олараг, Оғузларда Аллаһын учалығыны, ваһидлијини, ислами ән'әнәләрин кениш јајылмаға башладығыны, танры мәләкләриндән олан Әзраилин мөвгејини билдирмәклә бағлы әламәтләри өзүндә јашадан, экс етдирән, «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары сырасында мәхсуси јер олан орижинал бир дастандыр.

Бизә бу да бәллидир ки, әкәр Мәһәммәд пејғәмбәр ислам дининин јарадычысыдырса, бу дини илкин гәбул едән, горујан, дајагларыны мөһкәмләдән һәзрәти Әли әлејһиссәламдыр. Мүсәлман дүнјасынын бу шүчаәтли чәнкавәри һаггында ән дәјәрли кәламы һәзрәти Мәһәммәд пејғәмбәр беләдемишдир: «Әлини севән кәс мәни севмишдир. Она дүшмәнлик едән кәс мәнә дүшмәнлик етмишдир. Ону инчидән кәс мәни инчитмишдир. Мәни инчидән кәс Аллаһ тааланы инчитмиш олур» (һәзрәти-Мәһәммәдин һәјаты, с. 330). Имам Әли әлејһиссәламын ад-титуллары чохдур. О, һәмчинин «Ширијәздан» (Аллаһын шири), «Шаһи мәрдан» (Инсанларын султаны) титуллары илә дә таныныр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да һәзрәт Әли әлејһиссәламын «Шаһи мәрдан» ады «Гылынч чалды, дин ачды Шаһи мәрдан Әли көрклү» (с. 28). «Шаһи мәрдан Әлинин дүлдүлүнүн әјәри ағач» (с. 49) шәклиндә ики кәрә хатырланыр. Бундан савајы, абидәдә, индичә вердијимиз мисалларын икинчисиндән дә көрдүк ки, һәзрәт Әли (ә) атындан (Дүлдүл), атынын јәһәриндән, еләчә дә һачабашлы гылынчындан («Зүлфүгарынын гәбзәси ағач», с. 49) да сөз кедир.

Исламда Рәсули-Әкрәмин сојундан оланларын һамысы «Әһли-бејт» адланыр. Бир дә «Али-Әба», «Али-Рәсул» дејилән «Бешлик» вар ки, бураја јалныз Пејғәмбәрин өзү, Әбасы алтына алдығы гызы һәзрәти Фатимә, күрәкәни һәзрәти Әли (ә) вә онун оғланлары Имам һәсәнлә Имам һүсејн дахилдир.

«Али-Әба»ја дахил олан һәзрәти Әлинин (ә) «Китаби Дәдә Горгуд»дакы шәрәфли мөвгејиндән сөз ачдыг. Абидәдә «Али-Әба»дан сајылан һәзрәти Фатимәдән, Имам һүсејндән дә бәһс едилмишдир. Бурада Рәсулун зөвчәләриндән олан Ајишәнин дә ады ики кәрә хатырланмышдыр.

Епосун «Мүгәддимә»синдә гадынлары хасијјәтләринә көрә дөрд групa ајыран дастанчы «евин дајағы» оланлары беләтәгдим едәјир: «Озан, евин дајағы олдур ки, јазыдан-јабандан евә бир гонаг кәлсә, әр адам евдә олмаса, ол ону једирәр, ичирәр, ағырлар, әзизләр, көндәрәр. Ол Ајишә, Фатимә сојудур. Ханым, онун бәбәкләри (ушаглары—Б. А) битсин». Абидәнин икинчи бојунда исә јурд-јувасы, әһли-әјалы кафирләр тәрәфиндән чапылыб апарылан Газан хан кеданләринин јерини, һарада олмаларыны өјрәнмәк үчүн һәмчинин «һагг дидарын көрмүш» суја да мүрачиәт едир вә бу вахт «Ајишәјлә Фатимәнин никаһы су» (с. 44)—сөзләрини дә сөјләјир. Биз индијәдәк сујун Ајишәнин никаһы олмасы хәбәрини нә ешитмиш, нә дә бир гајнагда буна туш олмушуг. Амма сујун һәзрәти Фатимәнин доғрудан-доғруја никаһы олмасы сарыдан мә'луматлар аз дејил. Бир хәбәрә көрә, Рәсули-Әкрәм гызы һәзрәти Фатимәни Әли әлејһиссәлама әрә верәркән әввәлчә онларын евләриндәки бүтүн мүхәлләфата бәрәкәт дуасы охујур. Сонра Сәрвәри-Аләм күрәкәнинин, јә'ни һәзрәти Әлинин (ә) әлиндән тутуб гызы олан отаға кәтирир. Вә бир чөмчә су алыб һәзрәти Фатимәнин үстүнә сәпир (Орхан Шаиг. Хатырладыглан јазысы, с. 79—80). Бу су һәзрәти Фатимәнин никаһ сују адланыб ки, һәмин ишдән хәбәрдар олан дастанчы буну Газан ханын сөзләри илә боја кәтирмишдир.

Биз «Али-Әба»дан үчү һаггында «Китаби-Дәдә Горгуд»да нә төвр сөз кетдијини билдирдик. Абидәдә үч кәрә, хатырлатдығымыз тәк, «Али-Әба»дан сајылан Имам һәсәнлә Имам һүсејнин дә адлары гоша чәкилир.

1. Әлинин оғуллары, пејғәмбәр нәвәләри Кәрбәла јазысында,
Језидләр әлиндә шәһид олду һәсәнлә, һүсејн ики гардаш беләкөрклү(с. 25).

2. һәсән илә һүсејнин һәсрәти су (с. 44)
3. Шаһ һәсәнлә, һүсејнин бешији ағач (с. 49).

Бу өрнәкләрдән үчүнчүсү суалсыз-сорғусуз өзүнә тәсдиг тапыр. Доғрудан да, Имам Һәсәнлә Имам Һүсејн гардашларынын бешикләринин ағач олмасы, сөзсүз ки, тәбии бир мәсәләдир. Галды, биринчи вә икинчи мисалда истәсәк дә, истәмәсәк дә ујғунсузлуг вардыр. Белә ки, нәинки ислам тарихини, бу тарихдә ады кедәнләрин һәјатыны, тале јолуну кәрәјинчә өјрәнәнләр, еләчә дә, аз-чох исламла таныш оланлар, мараглананлар белә, чох јахшы билирләр ки, Имам Һәсән Кәрбәла вурушунда иштирак етмәмишдир. Вә бу мүмкүн дә дејилди. Чүнки рәсми сәнәдләрин вә тарихи гајнагларын вердији хәбәрә көрә Имам Һәсән Кәрбәла дөјүшүндән хејли габаг хәјанәт нәтичәсиндә зәһәрләнмәдән вәфат етмишдир. Демәли, имам Һәсәнин «Кәрбәла јазысында језидләр әлиндә шәһид олду» фикри јанлышдыр, әсассыздыр. Јенә дә елә бу сәбәбдән Кәрбәлада шәһид олан Имам Һүсејн кими, Имам Һәсәни дә «суја һәсрәт»,— дејә тәгдим етмәнин өзү дә дүзкүн дејил. Сөзсүз, бу сајаг ујғунсузлуглар «Китаби-Дәдә Горгуд»да аз дејил. Мәһз бу мөвзуда ајрыча арашдырмамызын чап олундуғуну («Китаби-Дәдә Горгуд»да ујғунсузлуг», «Әдәби тәнгид» журн. № 1, с. 45 — 51), һесаба алыб тәзәдән һәмин сөһбәтә гајытмырыг.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да ады кечән ики пејғәмбәр— һәзрәти Мәһәммәд (с.ә.с.) вә һәзрәти Муса әлејһиссәлам һаггында аз-чох данышмышдыг. Абидәдә башга пејғәмбәрләрин — Адәм, Нуһ, Хызыр, Ибраһимин дә ады чәкилир, бунларла бағлы мачәралара ишарә олунур. «Бәкил оғлу Әмран боју»нда Аллаһа мүрачиәт едән Әмранын дилиндән бу сөзләри дә ешидирик·

Сән Адәмә тач урдун,
Шејтана лә'нәт гылдын.
Бир сучдан өтрү дәркаһдан сүрдүн.
Ибраһими тутдурдун,
Хам көнә чулгатдын,
Көтүрүб ода атдырдын,
Оду бустан гылдын (с. 141).

Бу поетик парчанын илк үч мисрасы «Газлыг Гоча оғлу Јејнәк бoју»нда Јејнәјин дилиндән дә елә ејнән белә верилиб. Јејнәјин дедикләри сырасында индичә охуја кәтирдијимиз өрнәкдә олмајан

Нәмруд көјә ох атды,
Гарны јарыг балығы гаршу тутдун—

мисралары да вардыр.

Инди дә кәлин мисал кәтирдијимиз ше'рдәки бә'зи мәсәләләри көздән кечирәк.

Сән Адәмә тач урдун,
Шејтана лә'нәт гылдын,
Бир сучдан өтәри дәркаһындан сүрдүн—

мисралары «Јарадылыш мифи» илә бағлыдыр ки, «Гур'ани-Кәрим»ин «Әл-Бәгара» сурәсинин сәккиз ајәсиндә (31—39), «Әл-Ә'раф» сурәсинин он једди ајәсиндә(11—28), «Әл-Һичр» сурәсинин он дөрд ајәсиндә (26—40), «Сад» сурәсинин он бир ајәсиндә (71—82) мәһз бу дејиләнләрдән сөз кедир. Бу ајәләрдәкиләрлә танышлығдан белә бир үмуми мәнзәрә јараныр:

Аллаһ таала Адәми палчыгдан јарадыб, она өз руһундан чан верир. Вә бүтүн мәләкләрә әмр едир ки, Адәмә сәчдә етсинләр. Јалныз бир шејтан бу әмрә итаәт етмир. Аллаһ бунун сәбәбини сорушдугда шејтан дејир ки, мәни Адәмдән габаг оддан јаратмысан. Од исә торпағы јандырыр. Одур ки, мән Адәмдән үстүнәм вә она сәчдә етмәјәчәјәм. Аллаһ бу тәкәббүрлүјүнә көрә шејтаны ләнәтләјиб дәркаһындан говур.

Тутушдурма көстәрир ки, «Гур'ан»да оланлар нечә варса елә еләчә «Китаби-Дәдә Горгуд»а да һопдурулмушдур.

Ибраһими тутдурдун,
Хам көнә чулғатдын,
Көтүрүб ода атдырдын,
Оду бустан гылдын—

мисраларынын ачымы мифоложи көрүшләрлә бағлыдыр вә бу көрүшләрин бә'зи мәгамлары «Гур'ан»ын «Әл-Бәгара» (ајә—58), «Әл-Әнбија» (ајә—51-70), «Әш-Шүәра» (ајә—69-74), «Әл-Әнкәбут» (ајә—24-25), «Әс-Сафәт» (ајә—83-98) сурәләринин нишан вердијимиз ајәләриндә өзүнә горунаг тапмышдыр.

Ибраһим —Нәмруд мүнагишәсинин тәсвирини верән бу ајәләрдә билдирилир ки, Аллаһ таала Ибраһимә пејғәмбәрлик еһсан етдикдән сонра, о да өз нөвбәсиндә мәнсуб олдуғу вә Нәмрудун башчылыг етдији тајфасыны бир јерә топлајыб аллаһ сајдыглары бүтләрә сәчдәдән чәкинмәјә, һагг јолуна гајытмаға чағырыр. Сөзүнүн ешидилмәдијини көрән Ибраһим онлар дағылышан кими «...бүтләри балта илә парча-парча едиб јалныз

араларындакы бөјүк бүтү сахлады ки, бәлкә гајыдыб она баш чәкдиләр. Гој анласынлар ки, бу дилсиз-ағызсыз бүтләр нәинки башгаларыны, һәтта өзләрини белә горумаға гадир дејилләр Буна көрә дә онлара ибадәт етмәк ән бөјүк күнаһдыр» («Әл-Әнбија» сурәси, ајә-58) Доғрудан да, кедәнләр гајыдыб бүтләрин парча-парча олдуғуну көрүр вә баша дүшүрләр ки, бу, Ибраһимин ишидир. Нәмрудун фитвасы илә Ибраһими одда јандырмағы гәрарлашдырырлар. Елә бир јекә тонгал галајырлар ки, аловундан она јахынлаша белә билмирләр. Шејтанын өјрәтмәси илә манчанаг дүзәлдирләр. Дана дәрисиндән кәсилиб чыхарылмыш гајышла Ибраһими бу манчанаға бағлајырлар. «Китаби--Дәдә Горгуд»дан вердијимиз өрнәкдә дә бу, «Хам көнә чулғатдын» шәклиндә јазылыбдыр. Ибраһим ода атылынча Аллаһ тааладан нида кәлир ки: Еј Атәш! Ибраһимә гаршы сәрин вә зәрәрсиз ол! («Әл-Әнбија» сурәси ајә —69). Дејиләнә көрә, тонгал једди күн кечә-күндүз алովланыр. Једди күндән сонра кәлиб көрүрләр ки, Ибраһим сағ-саламатдыр вә отурдуғу јер дә баштан-баша күллү-күлүстандыр («Классик Азәрбајҹан әдәбијјатында ишләнән адларын шәрһи», Б., «Маариф», 1972, с. 93). Елә «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «Оду бустан гылдын» дејими дә сөјләниләнлә әлагәдардыр.

Нәмрудла бағлы башга бир әһвалатын да «Китаби-Дәдә Горгуд»да олмасыны, јә'ни онун көјә атдығы охун гарны јарыг балыға дәјмәсини өрнәк олараг архада јазмышдыг. Бу дејиләнлә бағлы истифадәмиздә олан гајнагларын бириндә билдирилир ки, миладдан габаг тәгрибән икимининчи илдә јашамыш Бабил падшаһы Нәмруд Ибраһимин дедикләринә мәһәл гојмајыб өзү аллаһлыг иддиасына дүшүр. О, нәһәнк бир гәср тикдирир. Сонра гәсрин бүрчүнә галхыб ох атыр ки, Ибраһимин аллаһыны өлдүрүб онун јерини тутсун. Аллаһ тааланын изни илә Нәмрудун оху бир балыға дәјиб кери гајыдыр. Охуну ганлы көрән Нәмруд Аллаһы өлдүрдүјүнү јәгин еләјир. Бу вахт Аллаһын әмри илә көј курулдајыр, шимшәк чахыр. Илдырым вуруб Нәмруду гәсри гарышыг јерлә-јексан едир (Мифы народов мира, Энциклопедия, Т. 2, М:, 1988, с. 211).

Башга бир гајнагда исә дејилир ки, Нәмруд ири јешик бојда гуту дүзәлтдирир. Гутунун үстүндәки күнчләрә дөрд дирәк бәркидилир вә учларына әт гојулур. Дирәкләрин дибләрин дөрд ач гартал бағланылыр. Гутунун көјә вә јерә бахмаг үчүн ики бачасы да олур. Нәмруд јај-охуну көтүрүб вәзири илә бирликдә гутунун ичиндә отурурлар. Ач гарталлар башларыны галдырыб әти көрүр вә јухары — әтә сары учмаға башлајырлар. Беләликлә, гуту һаваја галхыр. Бир мүддәт учдугдан сонра Нәмрудла вәзири әввәлчә гутунун јерә, сонра да көјә ачылан бачасындан бахырлар. Јер онлара дәјирми олараг шар шәклиндә көрүнүр. Көјү исә јердән көрдүкләри кими көрүрләр. Әтә сары һеј јухары учан гарталлар, нәһајәт тагәтдән дүшүб ашағы енмәјә башлајырлар. Бу вахт бир мәләк онларла растлашыр вә һара учмаларыны сорушур. Нәмруд ҹаваб верир ки, Ибраһимин Аллаһы илә вуруша кедирәм. Мәләк билдирир ки, јерлә-көјүн арасы беш јүз иллик јолдур. Ондан о јаны билән јохдур. Аллаһ исә мәһз бу мәсафәси билинмәјән мәкандадыр. Бу хәбәрдән вәзирин бағры чатлајыб әлбәәл өлүр. Нәмруд јајыны көтүрүб көјә бир ох атыр ки Аллаһы вурсун. Бу вахт Аллаһ таала Нәмрудун охуну бир балыға тушлајыр. Охунун ганлы гајытмасыны көрән Нәмруд елә зәнн едир ки, Ибраһимин аллаһыны өлдүрмүшдүр. Артыг о, өзү аллаһдыр. Бу мәгамда Аллаһ тааланын әмри илә Ҹәбрајыл ганады илә вуруб Нәмрудун гутусуну дәниздә гәрг едир (О. Шаиг. Хатырланан јазысы, с. 76).

Дејәк ки, Нәмрудла бағлы бу сајаг мифоложи әһвалатлар аз дејил. Бизимчүн мараглы будур ки, һәмин әһвалатларын мәғзини тәшкил едән «көјә ох атма вә балыға дәјмә мифи» поетик формада «Китаби-Дәдә Горгуд »а да дүшмүшдүр.

Нәһајәт, Нуһ вә Хызыр пејғәмбәр һаггында. Бир даһа билдиририк ки, гајнагларда бу пејғәмбәрләрин һәр икиси һаггында бәлкә кәрәјиндән дә чох данышылыб. Бу сәбәбдән дә јенидән һәмин мәсәләләрә гајыдыб кениш тәфсилат ачмағы јерсиз билир вә бир баша онларын «Китаби-Дәдә Горгуд»да һансы мәтләбләрлә бағлылыгларыны нәзәрә чатдырмағы мүнасиб сајырыг.

Абидәнин «Мүгәддимә»синдәки «евин дајағы» олан гадынларын Аишә, Фатимә сојундан олмасыны архада билдирмишик. Пис, «печә дејәрләр, бајағы» гадынлар һаггында исә елә бурадача белә сөјләнилиб: «Евинә јазыдан-јабыдан бир удлу (абырлы—Б. А,) гонаг кәлсә, әр адам евдә олса, (әри) она десә ки, дур (өврәт) әтмәк кәтир, јејәлим, бу да јесин Бишмиш әтмәјин бәгәсы олмаз, јемәк кәрәкдир.

Өврәт ајдыр:

—Најләјим? Бу јыхылачаг евдә ун јох, әләк јох. Дәвә дәјирмандан кәлмәди—дејәр. Нә кәлирсә мәним сүфрәмә кәлсин дејү әлин... урар. Јөнүн анару сағрысын

әринә дөндәрәр. *Мин сөјләрсән бирисини гојмаз, әрин сөзүн гулағына гојмаз.*

Ол Нуһ пејғәмбәрин ешшәки әслидир» (с. 26—27).

Бурадакы «Ол Нуһ пејғәмбәрин ешшәки әслидир» дејими Орхан Шаигин дә, Баһәддин Өкәлин дә диггәтини чәлб етмишдир. О. Шиаг јазыр ки, Нуһун кәмисинә алдығы ән сон һејван ешшәк олмушдур вә шејтан да онунла бирликдә бураја дахил олмушдур. Бу белә олмушдур: Шејтан Нуһ пејғәмбәрин ешшәјинин гујруғундан јапышыб онун архасында кизләнир. Ешшәк кәлиб гапынын ағзында дајаныб кәмијә кирмир. Бирдән Нуһ ешшәјә дејир:

Еј шејтан, кеч ичәри. Беләликлә, шејтан да бу фүрсәтдән истифадә едиб кәмијә минир. Нуһ шејтаны кәмидә көрүнчә тәәччүблә сорушур: Ја мә'лун, сәни ким бујурду кәмијә?

Шејтан дејир:

— Сән бујурдун «еј шејтан, кеч ичәри» мән дә кечдим (О. Шаиг. Хатырланан јазысы, с. 75).

Демәли, бурадан белә гәнаәт јараныр ки, О. Шаигин фикринә көрә, пис гадынлар она көрә Нуһ пејғәмбәрин ешәки әсли сајылырлар ки, о, шејтаны өзү илә кәмијә кечирмишдир. Бу мәсәләдә биз Баһәддин Өкәлин дедикләринә даһа үстүнлүк веририк. Чүнки, онун јаздыглары билаваситә «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы мәтләбә бағлыдыр. О. «Түрк мифоложиси» китабында «Ханнамә»дән котурулмуш бир епизодда билдирир ки, Нуһ пејғәмбәрин Һам, Сам, Јафәс адлы үч оғлу вә Вәжилә адлы бир гызы вар имиш. Өз адыјла тарихә дүшән «Туфан»ын башлајачағыны өнчәдән билән Нуһ кәми гурдурмаг тәдарүкүнә дүшүр. Вә бу иши үч гонуркөз кишијә тапшырыр .Әвәзиндә дә гызы Вәжиләни онлара бојун олур. Гонуркөзләр Нуһун истәјини чанбашла јеринә јетирирләр. Вахт-вә'дәдә олан олур, кечән кечир. Туфан совушур, Нуһ гуруја гајыдыр. Гонуркөзләр Нуһдан гызы истәјирләр. Нуһ галыр ики од арасында. Гонуркөзләр үч, гыз исә бир. Бәс инди бу иш нечә олсун? Бу вахт Аллаһ таала Чәбрајылла сифариш көндәрир ки. Нуһ гызыны ешшәји вә ити илә бир дама салсын. Нуһ белә дә едәјир. Сабаһысы кәлиб көрүр ки, паһо, ешшәк дә, ит дә дөнүб олублар гыз. Өзү дә ејнән Вәжиләјә охшајырлар. Нуһ өз доғма гызыны бунларын арасында таныја билмир. Чар-начар, һахбабам дејиб бу «гызларын» һәрәсини бир гонуркөзә әрә верир. Ај кечир, ил доланыр. Нуһ гызлары баша чыхмаға јолланыр.О, кәлиб гонуркөзләрдән биринин јурдуна јетишир. Һал-әһвал тутуб јашајышларыны сорушур. Гонуркөз дејир:

— Мәним ханымымла јашамаг чәһәннәм әзабындан да писдир. О, һеј дејинир, јетәнә јетир, јетмәјәнә дә бир даш атыр Чох бәдхасијјәтдир Нуһ бармағыны дишләјир. Билир ки, бу, итдән дөнән гыздыр. Арадан дуруб икинчи гонуркөзкилә кәлир. Бу да арвадынын јемәкдән дојмајан, дејилән сөзү бу гулағындан алыб о бири гулағындан өтүрән, гонаг-гара сајмајан, әдәб-әркан ганмајан шаһ тәнбәли олдуғуну билдирир. Нуһ пејғәмбәр баша дүшүр ки, бәли, бу да ешшәкдән дөнән гыздыр. Үчүнчү гонуркөз исә арвадынын сәлигә-саһманындан, ишчиллијиндән, ағыл-камалындан, мәрифәт јијәси олдуғундан данышдыгча-данышыр. Беләчә Нуһ өз доғма гызыны таныјыр (Б. Өкәл. Түрк мифоложиси, Анкара, 1989, с. 378—379).

Демәли, дастанчы бу әфсанәдән хәбәрдар олдуғундан «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «дөрд дүрлү» гадынлардан бирини Нуһ пејғәмбәрин ешшәјиндән төрәмиш сајмышдыр.

Дирилик сују ичиб әбәдијашарлыг газанмыш Хызыр пејғәмбәр, үмумијјәтлә, фолклорумузда хејирхаһлыг рәмзи тәк таныныр, һәмишә дара, чәтинлијә дүшәнләрин јардымына јетишир. Биз «Китаби-Дәдә Горгуд»да да бунун шаһиди олуруг. Абидәнин биринчи бојунда Дирсә хан нәзир-нијазла бир оғлан тапыр. Оғлан бөјүјүб һүнәр көстәрир. Бу һүнәринә көрә Дәдә Горгуд она ад. Дирсә хан исә бәјлик, тахт верир. Меһрини оғлуна салыр. Бу исә Дирсә ханын јанында оланларын пахыллығына сәбәб олур. Оғланы арадан көтүрмәк үчүн кәлиб Дирсә ханын башыны тозлајыб она дејирләр ки, «сәнин оғлун јериндән уру дурду. Көксү көзәл габа дағa ава чыхды. Сән вар икән ав авлады, гуш гушлады. Анасынын јанына алыб кәлди, ал шәрабын истисиндән алды, ичди. Анасыјла сөһбәт еләди. Атасына гәсд еләди (әл узатды). Сәнин оғлун күр гопду, әрчил гопду. Әргуру јатан Ала дағдан хәбәр кечә, ханлар ханы Бајандыр хана хәбәр вара. Дирсә ханын оғлу бөјлә бид'әт (јарамазлыг) еләмиш дејәләр. Сәни чағыралар. Бајандыр ханын гатында сәнә (гаты) гәзәб ола. Бөјлә оғул (сәнин) нәјинә кәрәк? Өлдүрсәнә—дедиләр.

Дирсә хан ајдыр:

— Варын, кәтирин, өлдүрәјим. Бөјлә оғул мәнә кәрәкмәз—деди» (с. 32).

Беләликлә, намәрдләр Дирсә ханы јолдан чыхарыр вә о да оғлуну апарыб овда өлүмчүл јаралајыр. Бу

вахты Боз атлы, јашыл донлу Хызыр кәлиб Буғачын, јә'ни Дирсә ханын оғлунун јарасына үч кәрә әл чәкиб:

Бу јарадан горхма, оглан, (сәнә) өлүм јохдур,—дејир вә билдирир ки, даг чичәји илә ана сүдү бу јаранын мәлһәмидир (с. 35).

Нәһајәт, абидәдә «Мәһәммәдин сағ јанында намаз гылан Әбубәкр»лә Језидин дә ады хатырланыр.

Бизим бура гәдәр дедикләримиздән вә һәлә демәдикләримиздән белә бир ајдын гәнаәт јараныр ки, ислами көрүш вә ән'әнәләр «Китаби Дәдә Горгуд»ун поетик дүзүмүндә хүсуси сәчијјә дашыјыр. Вә бунларын даһа кениш чеврәдә арашдырылмасы абидәдәки бир сыра гаранлыг мәсәләләрин ишыгландырылмасына дәјәрли јардым көстәрир.

BƏHLUL ABDULLA

„Kitabi-Dədə Qorqud“ və islam dini

Bakı — „Ozan“ — 1997

БӘҺЛУЛ АБДУЛЛА

«Китаби-Дәдә Горгуд» вә ислам дини

Бакы — «Озан» — 1997

Нәшријјатын директору *АСИФ РУСТӘМЛИ*

Рәссамы *ВИЛАЈӘТ КӘРИМЛИ*

Техники редактору *СӘДАГӘТ РӘЧӘБОВА*

Корректору *РӘМЗИЈӘ ҺӘСӘНОВА*

Јығылмаға верилмиш 5. VI. 1997. Чапа имзаланмыш 1. VII. 1997. Форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 1. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 2,5. Тиражы 500. Сифариш 238.
Гијмәти мүгавилә илә.

«Озан» нәшријјаты. Бакы. Һ. Чавид пр., 31. V гат: 502 отаг. Тел.: 39-17-16.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији. «Гызыл Шәрг» ичарә мәтбәәси. Бакы, Һ. Асланов күчәси, 80.

Siqnal nüsxəsi